

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

Інститут української археології та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського

M. S. Hrushevsky Institute of
Ukrainian Archacography and
Source Studies

Інститут філософії імені Г. С. Сковороди

H. S. Skovoroda Institute of Philosophy

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут філософії
імені Г. С. СКОВОРОДИ

UcRAINICA mEdiaevalia

5'2023

Ucrainica Mediaevalia, 5, 2023

Редакційна колегія

Анатолій Єрмоленко (Київ, Україна, редактор); Георгій Папакін (Київ, Україна, редактор); Олександр Киричок (Київ, Україна, заступник редактора); Дмитро Гордієнко (Київ, Україна, заступник редактора); Андрій Домановський (Харків, Україна); Андрій Пучков (Київ, Україна); Володимир Дятлов (Чернігів, Україна); Володимир Литвинов (Київ, Україна); Вячеслав Корнієнко (Київ, Україна); Далос Вілнонас (Вільнюс, Литва); Ігор Ліхтей (Ужгород, Україна); Лариса Довга (Київ, Україна); Микола Симчич (Київ, Україна); Ніна Поліщук (Київ, Україна); Олег Однороженко (Київ, Україна); Олег Файда (Львів, Україна); Олександр Алфоров (Київ, Україна); Олександр Маврін (Київ, Україна); Олександр Головка (Київ, Україна); Олена Вдовина (Фредерікон, Канада); Олена Певна (Кембридж, Велика Британія); Сергій Йосипенко (Київ, Україна); Стефан Губер (Краків, Польща); Юрій Завгородній (Київ, Україна); Юрій Мицик (Київ, Україна); Юрій Пелешенко (Київ, Україна); Ярослав Федорук (Київ, Україна); Ярослава Стратій (Київ, Україна)

Editorial Board

Anatolii Yermolenko (Kyiv, Ukraine, Editor); Heorgii Papakin (Kyiv, Ukraine, Editor); Oleksandr Kyrychok (Kyiv, Ukraine, Vice-editor); Dmytro Hordiienko (Kyiv, Ukraine, Vice-editor); Andrii Domanovskiyi (Kharkiv, Ukraine); Andrii Puchkov (Kyiv, Ukraine); Volodymyr Diatlov (Chernihiv, Ukraine); Volodymyr Lytvynov (Kyiv, Ukraine); Viacheslav Kormienko (Kyiv, Ukraine); Dalius Viliunas (Vilnius, Lithuania); Ihor Likhtei (Uzhhorod, Ukraine); Larysa Dovha (Kyiv, Ukraine); Mykola Symchych (Kyiv, Ukraine); Nina Polishchuk (Kyiv, Ukraine); Oleh Odnorozhenko (Kyiv, Ukraine); Oleh Faida (Lviv, Ukraine); Oleksandr Alforov (Kyiv, Ukraine); Oleksandr Mavrin (Kyiv, Ukraine); Oleksandr Holovko (Kyiv, Ukraine); Olena Vdovyna (Fredericton, Canada); Olena Pevna (Cambridge, UK); Serhii Yosypenko (Kyiv, Ukraine); Steffen Huber (Cracow, Poland); Yurii Zavorodnii (Kyiv, Ukraine); Yurii Mytsyk (Kyiv, Ukraine); Yurii Peleshenko (Kyiv, Ukraine); Yaroslav Fedoruk (Kyiv, Ukraine); Yaroslava Stratii (Kyiv, Ukraine)

Випусковий редактор: *Дмитро Гордієнко*

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту української археології та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України (протокол № 1 від 30 січня 2024 р.)
та Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України
(протокол № 2 від 6 лютого 2024 р.).

Видання зареєстровано Міністерством юстиції України
(свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації –
серія КВ № 23618–13458Р від 09.11.2018)
м. Київ, Україна, вул. Трьохсвятительська, 4, 01001

Інтернет-адреса видання: **um.inf.ua**

ISSN 2706–9974

© Інститут української археології
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України, 2023
© Інститут філософії імені Г. С. Сковороди
НАН України, 2023

Олександр Джанов

НОВЕ ТА СТАРЕ У ВИВЧЕННІ ПАМ'ЯТОК МОНУМЕНТАЛЬНОЇ ЕПІГРАФІКИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я ДОБИ ПІЗНЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

DOI: 10.5281/zenodo.11074970

Не можна сказати, що пам'яткам епіграфіки Північного Причорномор'я пізньосередньовічного часу приділяли мало уваги. Інтерес до них виник відразу ж після того, як розпочались наукові дослідження Кримського півострова у другій половині XVIII ст. За останні сто шістьдесят років було видано три повні корпуси написів латиною, що походять з генуезьких факторій Криму¹. Окремі пункти, такі як Судак (Солдая), удостоїлися навіть окремих розширених публікацій пам'яток своєї латинської епіграфічної спадщини². Проте не треба вважати, що всі питання стосовно цієї теми до теперішнього часу розроблені однаково глибоко. Як з'ясовується зараз, багато лапідарних пам'яток часів панування генуезців через якісь обставини навіть не були включені до відомих корпусів, а з плином часу з'явилися й нові знахідки. Деякі важливі елементи художнього оформлення кам'яних плит з написами, за винятком ідентифікації геральдичного матеріалу³, досі не отримали необхідного пояснення. Стилiстика орнаментациі плит та інших лапідарних об'єктів, переважно з будівельними написами, пройшла лише початковий етап систематизації⁴. Без сумніву, потребує коригування читання

¹ В. Н. Юргевич, 'Генуэзскія надписи въ Крыму', *Записки Одесскаго общества истории и древностей (дали – ЗООИД)*, т. V (1863): 157–177 + 2 табл.; Е. SKRZINSKA, 'Inscriptions Latines des colonies génoises en Crimée (Thédosie, Soudak, Balaklava)', *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, vol. LVI, Genova, 1928, p. 5–140; Д. В. Вальков, *Генуэзская эпиграфика Крыма*, Москва, 2015, 368 с.

² Н. Ф. Лапин, *Σουδαία–Soldaia–Судак*, Москва, 1928, с. 38–59; Е. Ч. Скржинская, *Судакская крепость. История – археология – эпиграфика*, К.; Судак; Санкт-Петербург (Академперіодика), 2006, с. 181–310.

³ Е. А. Яровая, *Геральдика генуэзского Крыма*, Санкт-Петербург, 2010, 208 с.

⁴ Е. А. Айбабина, *Декоративная каменная резьба Каффы XIV–XVIII вв.*, Симферополь (Сонат), 2001, с. 32–61.

текстів написів, адже дослідники не завжди мали змогу працювати безпосередньо з об'єктами своїх дослідів, а вони з часом зазнавали іноді дуже значних втрат. Тобто, об'єм сукупності пам'яток не є статичним, а постійно змінюється. На сьогодні для виправлення транскрипцій існують відповідні технічні можливості у вигляді хоча б тих же цифрових технологій. Цією статтею ми розпочинаємо серію нарисів, присвячених відомим та невідомим пам'яткам пізньосередньовічної лапідарної епіграфіки (і не тільки лапідарної) з узбережжя Чорного моря, в яких поділимося новим баченням проблем, а також відкриттями у цій галузі практичного джерелознавства.

ЧЕМБАЛО

Фортеця Чембало⁵ (сучасна Балаклава) опинилася під владою генуезців під час воєнного конфлікту з ханом Золотої Орди – Джанібекем (1342–1357), між 1343 та 1349 рр.⁶, і належала Генуезькій республіці близько 130 років, до початку літа 1475 р. Стратегічне значення цього форпосту підкреслює широко відома фраза з інструкції Комітету піклування Романією (*Officium provisionatis Romanie*) від 28 січня 1425 р.: *Cimbali qui est caput totius Gothie*⁷.

Вперше про герби та написи генуезців на стінах фортеці у Балаклаві згадав ще Мартін Броневський, який перебував у Криму протягом 1578–

⁵ В історіографії затвердилася саме така огласовка ойконіма – іт. *Cembalo*, англ. *Chembalo*, хоча, як здається, в усій латиномовній генуезькій документації відома лише форма *Cimbalum*. Діалектна вимова *Cembaro* (= *Cembalo*) відома лише у перекладах лігурійською мовою шертних грамот (договірних ярликів) правителів Солхату, наданих генуезцям Кафи 1380 та 1381 рр. Див.: О. Джанов, 'Золотоординські ярлики генуезцям другої половини XIV ст.', *Наука Крим*, вип. V, К., 2022, с. 101, 113. Так само й на портоланах, наближена до "класичної" форма – *Cemballo* зустрічається лише один раз. Найпоширенішим варіантом назви на портоланах XIV–XV ст. були: *Cenbaro*, *Cembaro*, *Zinbano*, *Cenbano*, *Cembano* і т. д. Див.: А. Ю. Гордеев, А. А. Терещенко, *Топонимия побережья Чёрного и Азовского морей на картах-портоланах XIV–XVII веков. 2-е издание*, в 2 томах, т. 2, К. (Academia.edu), 2017, с. 135–136. Дещо підправлена, з *Cembaro* на *Cembalo*, назва фортеці, завдяки неабиякому авторитету Г. Одерико, М. Канале та В. Гейда, які, в свою чергу, спиралися на авторитет "Аналіз" Агостіно Джустініані, затвердилася в науковій традиції. Середньовічна форма ойконіму латиною – *Cimbalum*, яка була в ужитку на місці, без сумніву походить від давньогрецького варіанту назви місцевості – *Συμβόλων λιμνή*, зафіксованому ще Страбоном (Географія, VII, 4, 2). Не пізніш XIII ст. у грекомовному середовищі цей топонім трансформувався у звичайний *Σύμβολον*. Див.: *Claudii Ptolemaei Geographia*, ed. C. MÜLLERUS, vol. I, Paris, 1883, p. 436.

⁶ R. MOROZZO DELLA ROCCA, 'Notizie da Caffa', *Studi in onore di A. Fanfani*, vol. 3. *Medioevo*, Milano, 1962, p. 270–282; G. PETTI BALBI, 'Cafa e Pera a metà del Trecento', *Revue des études sud-est européennes*, t. XVI, N 2 (1978): 217–228 = G. PETTI BALBI, *Una città e il suo mare: Genova nel Medioevo*, Bologna, 1991, p. 172–185.

⁷ 'Liber Officii Provisionis Romanie (Genova, 1424–1428)', a cura di L. BALLETO, *Collana di Fonti e Studi, diretta da Geo Pistarino*, 6, Genova, 2000, p. 53.

1579 рр.⁸ Шарль Монтадон у своєму практичному путівнику Кримом⁹ надає досить точний опис однієї з плит на стіні наріжної башти фортеці. Судячи з його слів – це плита 1463 р. консула Чембало – Барнаби Грілло. Його текст майже точно повторює Фредерик Дюбуа де Монпере¹⁰. Інформацію про ту ж саму плиту, але вже своїми словами, надає у подорожних записках Анатолій Демідов¹¹. Вперше з суто науковою метою генуезьку фортецю Чембало обстежив Захарій Аркас. На мурах фортеці йому вдалося знайти чотири плити з написами та зображеннями гербів (Мал. 1). Текст його звіту надає можливість чітко локалізувати первісне місцезнаходження трьох з них¹².

Доля генуезьких плит з мурів фортеці Чембало була не простою. Під час Кримської (Східної) війни (1853–1856), а саме, у травні 1855 р., в Балаклаві було розміщено п'ємонтський (сардинський) контингент союзних військ. За наказом головнокомандувача італійського війська генерала Альфонсо ла Мармора (1804–1878) зі стін фортеці були зняті чотири генуезькі плити з гербами та написами. Ці наочні свідоцтва колишньої слави генуезців у Криму були вивезені того ж 1855 р. до Генуї. Дві з них, на яких добре збереглися написи латиною, були передані у дар муніципалітету Генуї. Ще два

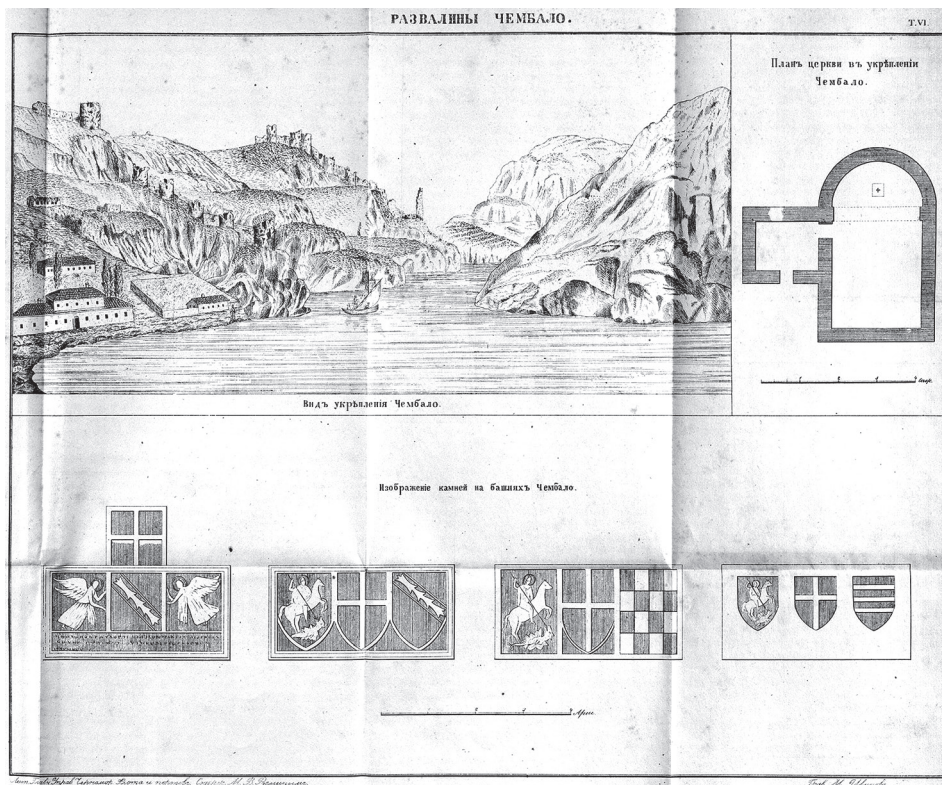
⁸ 'Im Auftrag des Königs: ein Gesandtenbericht aus dem Land der Krimtataren; die "Tatariae descriptio" des Martinus Broniovius (1579)', *Monographien des Römisch-Germanisches Zentralmuseum*, Bd. 89, Mainz, 2011, S. 74–75.

⁹ C. H. MONTADON, *Guide du voyageur en Crimée orné de cartes, de plans, de vues et de vignettes, et précédé d'une introduction sur les différentes manières de se rendre d'Odessa en Crimée*, Odessa, 1834, p. 191–192: *Pour se rendre à la forteresse, on marche un instant le long du rivage, puis on s'élève sur les rochers au milieu de décombres: la première tour que l'on atteint porte un bas-relief oblong divisé entros parties égales; au centre est figuré en sautoir un poisson dont la tête est remplacée par une fleur de lis. Dans les deux carrés de chaque côté est un ange; un carré au dessus porte une croix: en dessous, on distingue une inscription en deux lignes qu'on ne peut lire, attendu sa grande élévation au dessus du sol. Le travail est mal fait et d'un mauvais goût mais bien conservé.*

¹⁰ F. DUBOIS DE MONTPÉREUX, *Voyage autour du Caucase, chez les Tscherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée*, vol. VI, Paris, 1843, p. 117: *La grande tour, la plus rapprochée, est ornée d'un bas relief avec des écussons, renfermant au milieu deux poissons en sautoir; avant au lieu de tête une fleur de lys, de chaque côté un ange, au-dessus une croix, au-dessous une inscription en deux lignes, illisible à cause de sa hauteur.* Автор тут дещо помилився у своїх записках. Він чомусь розповідає про зображення двох риб на перев'язі, хоча роздивляючись оригінал, цього сказати не можна. Інші спостерігачі розказують про одну рибу.

¹¹ A. DEMIDOFF, *Voyage dans la Russie méridionale et la Crimée, par la Hongrie, la Valachie et la Moldavie exécuté en 1837*, vol. I, Paris, 1840, p. 404: *Une tour qui s'élève à mi-côte offre un assez grossier bas-relief placé à une grande hauteur. Un poisson en occupe l'un des compartiments; deux figures d'anges, une croix et une inscription effacée, complètent cette sculpture.*

¹² З. АРКАС, 'Описание Ираклийскаго полуострова и древностей его. История Херсониса', *ЗООИД*, т. II, с. 264–269; окреме вид.: Николаев (Тип. М. В. Рюмина), 1879, 29 с., 10 л. ил., портр., план.

Мал. 1. Плити з Чембало, за виданням З. Аркаса

трофейні артефакти були подаровані італійським генералом приватним особам – представникам генуезької аристократії та громадським діячам. Плита із зображенням гербів Генуї та сімейства Грілло, а також щита із зображенням св. Георгія опинилась у володінні маркіза Доменіко Серра. Інша – з гербами Генуї та герба у вигляді шахової дошки, а також щита із зображенням св. Георгія – маркізи Терези Корсі-Палавічіні. На цій плиті ще зберігалися рештки напису, який, на жаль, вже й тоді було неможливо прочитати. Сліди цих двох артефактів згодом загубилися.

Вже у 1855 р. генуезький вчений історик Мікеле Джузеппе Канале оприлюднив транскрипції написів та словесний опис гербів усіх чотирьох плит¹³. Як з'ясується з опису плит, це були саме ті чотири плити, які свого часу ще на своїх початкових місцях бачив З. Аркас.

У корпусах латинської епіграфіки Криму генуезька факторія та фортеця Чембало представлена лише трьома артефактами. Це плити з написами 1357,

¹³ M. G. CANALE, *Della Crimea del suo commercio e dei suoi dominatori dalle origini fino di nostri*, vol. II, Genova, 1855, p. 343–345.

Мал. 2. Плити з Чембало, за виданням В. Юргевича

1463 та 1467 рр. Першу, вочевидь під час своєї дослідницької подорожі до Криму 1861 р., виявив одеський історик Владислав Юргевич¹⁴. Цю кам'яну плиту з написом було вмуровано у кладку стіни православної церкви Апостолів останньої чверті XVIII ст. у Балаклаві. На щастя, затинькований та забілений напис дослідникові все ж вдалося знайти. Інші плити, як вже було сказано, були на той час вивезені до Італії. Завдяки постійним контактам Одеського товариства з *Società Ligure di Storia Patria*, згодом вдалось отримати з Генуї інформацію про ці цінні артефакти.

У 1872 р. у публікації балаклавських меморіальних плит, які опинилися у Генуї, В. Юргевич наводить як ілюстрацію графічні зображення чотирьох плит, які були 1855 р. зняті з мурів фортеці Чембало¹⁵. Малюнки двох плит з написами були надані дослідникові його генуезькими колегами-кореспондентами. Дві інші були відтворені вкрай схематично – вони були скопійовані зі старої публікації З. Аркаса (Мал. 2).

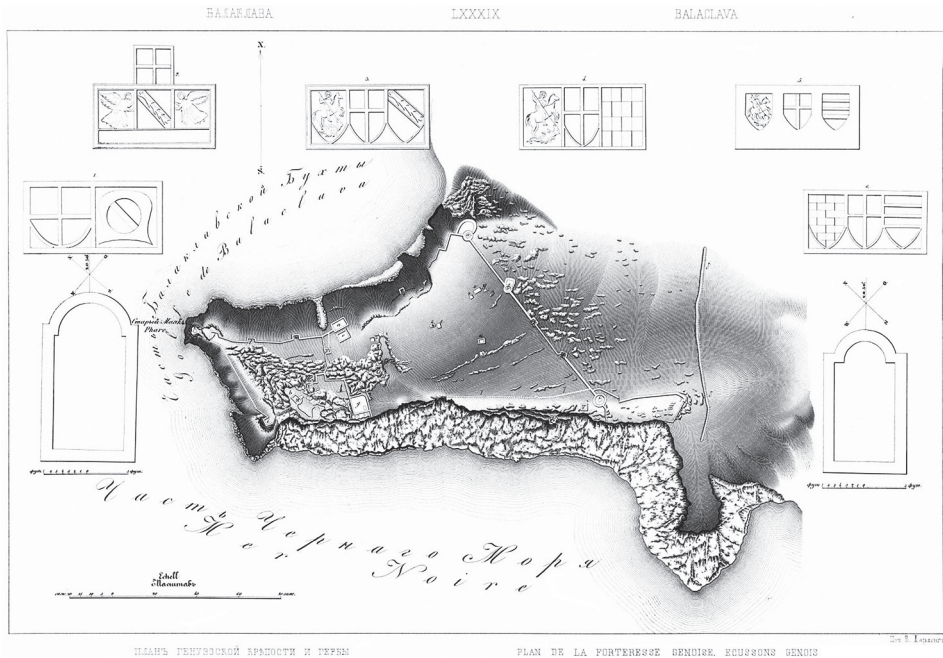
Вочевидь, під час підготовки статті, В. Юргевич не мав доступу до альбому ілюстрацій до незакінченої праці графа Олексія Уварова “Исследования о древностях Южной России и береговъ Чернаго моря”, а саме третьої її частини під назвою “Отъ Днепра до Таврійских горъ”. Сам цей розділ так і залишився неопублікованим, хоча його рукопис зберігся¹⁶, і зараз його активно експлуатують дослідники. Видання альбому теж не було завершено. Було надруковано лише окремі аркуші з літографіями. Набори цих окремих, іноді розфарбованих, малюнків, із різною мірою повноти збереглися у фондах багатьох музеїв. У цьому альбомі Чембало-Балаклава представлена лише одним аркушем, який містить унікальний план фортеці, знятий перед початком облоги Севастополя під час Кримської війни, плани двох церков і досить схематичні, але оригінальні, зображення шістьох генуезьких плит із гербами (Мал. 3)¹⁷. Дві з них можна впевнено ідентифікувати – це плити 1463 і 1467 рр. під номерами 2 та 5. Ще дві підходять під словесний опис М. Канале під номерами 3 та 4 та співпадають з відповідними ілюстраціями З. Аркаса. Останні два артефакти (№ 1 та 6) відомі лише за цією замальовкою. Їх подальша доля, на жаль, не відома. На плиті під номером 1 зображені зліва направо: герб Генуї та герб генуезького роду Маруфо. На плиті під номером 6

¹⁴ В. Н. Юргевичъ, ‘Генуэзскія надписи...’, с. 158, прим. 3, 175.

¹⁵ В. Н. Юргевичъ, ‘Двѣ генуэзскія надписи изъ Балаклавы’, *ЗООИД*, т. XI (1875): 319–320, табл. IX.

¹⁶ А. С. УВАРОВ, ‘Жители Таврических горъ’, *Исследования о древностях Южной России и береговъ Чернаго моря* // *Архив Отдела письменных источников Государственного исторического музея*, ф. 17, оп. 1, ед. хр. 196.

¹⁷ *Собрание картъ и рисунковъ к исследованиям о древностях Южной России и береговъ Чернаго моря, графа Алексія Уварова*, Санктъ-Петербургъ, 1853, табл. LXXXIX: Балаклава. Планъ Генуэзской крѣпости и гербы // ГИМ. Книжный фонд / Книги первой половины XIX в. 1801–1860. МФ / 2-2258 (ГИМ 105190/331).

Мал. 3. План та зображення плит з Чембало, з альбому О. Уварова

поміщено три герби, зліва направо: герб із шаховою клітиною, герб Генуї та герб, у полі якого розміщені чотири горизонтальні балки. На зображеннях плит в альбомі Уварова відсутні написи, які гарантовано були, принаймні, на трьох із них. Це можна пояснити тим, що ці схематичні креслення робили з плит, коли вони ще перебували на своїх первісних місцях – на стінах та вежах фортеці Чембало, тобто на значній висоті. Треба сказати, що дослідники генуезької епіграфіки Криму досі не звертали уваги на це важливе джерело.

Доля плит 1463 і 1467 рр., подарованих муніципалітету Генуї та ще однієї, що належала маркізі Терезі Корсі-Палавічіно, здається, була заплутаною. На зламі XIX та XX ст. їх неодноразово експонували на історичних виставках в Італії¹⁸. Перші дві нарешті опинилися у складі колекції Морського музею в невеличкому приморському містечку Пельї на захід від Генуї, у розкішній *villa Doria Centurione*, збудованій 1540 р. Зараз музей відкрито для відвідувачів, зазвичай, лише два дні на тиждень, але і в ці дні відвідувачів у музеї зовсім небагато. Доля двох інших плит, що опинилися у Генуї 1855 р., наразі не відома. На прохання дирекції Національного заповідника “Софія Київська”

¹⁸ *Catalogo degli oggetti componenti della Mostra di Arte Antica*, compilatori: POGGI V., CERVETTO L. A., VILLA G. B., Genova, 1892, p. 27, № 200, 201; *Catalogo della Mostra storica delle colonie genovesi in Oriente*, Genova, 1914 // *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, vol. 46 (1914): CXXIX, № 103–105.

два безцінні для кримської історії артефакти з Морського музею в Пельї італійська сторона надала для експонування на виставці “Південні морські ворота Східної Європи”, що проходила в Києві з липня по жовтень 2021 р. Тож ми мали змогу досконало роздивитись їх та поточнити читання латинського тексту.

**Закладна будівельна плита консула Чембало,
Барнаби Грілло 1463 р.**

Мал. 4. Плита 1463 р. консула Барнаби Грілло з Чембало

- Крихкий жовтуватий вапняк (0,55 × 0,95 × 0,07 м), походить з північної стіни нижньої напівкруглої башти зовнішньої оборонної лінії фортеці в м. Балаклава (колишнє Чембало). Плита в 1855 р. була знята зі свого місця за наказом командувача сардинським (п'ємонтським) військовим контингентом під час Кримської війни – генералом Альфонсо ла Мармора та доставлена до Генуї, де була передана на зберігання в палаццо Публіко.
- Морський музей у Пельї (Museo Navale di Pegli). Инв. № 3518.
- *Canale* (т. II, 1855), р. 343–345; *Брун* (ЗООИД т. VIII, 1872), с. 298–299; *Юрґевич* (ЗООИД т. IX, 1875), с. 319, № I; табл. IX; *Catalogo della Mostra* (ASLSP vol. XLVI, 1917), р. CXXIX, № 109; *Skrzinska* (ASLSP vol. LVI, 1928), р. 131–132, № 54; *Вальков* (2015), с. 75–78, № 2.
- Крихка поверхня плити дуже вивітрилася. З правого краю наявні відколи. У лівій нижній частині є велика тріщина навскіс від краю плити.

Транскрипція:

M CCCC LXIII
 +HOCOPUSFIERIFECIT·SPEC[TA]
 BILINOBILIDNIBARNABAGRILL9[S]UL[CIMB]

Розкриття скорочень:

M CCCC LXIII
 +HOC OPUS FIERI FECIT SPECTA
 BILI NOBILI D(omi)NI BARNABA GRILL(us) C(on)SUL CIMB(ali)

Переклад:

1463 р. +Цю споруду наказав звести блискучий (та) благородний пан Барнаба Грілло консул Чембало.

На нижньому і правому краях плити зберігся бортик. Напис із трьох рядків розміщено в нижній частині плити. Напис виконано грубим, неглибоко вирізьбленим, готичним маюскулом. Через те, що матеріал плити дуже крихкий, він зберігся дуже погано (особливо в правій частині в кінці рядків), але відновлення стандартного для цих випадків формуляру не викликає особливих труднощів. Залишків надрядкових скорочень, крім одного випадку, не збережено з тієї ж причини. В одному випадку слова в другому рядку відділені одне від одного крапкою. Між іншими словами немає навіть проміжків. Різьбяр, імовірно, не дуже добре знав латину, адже в тексті наявні неузгодження відмінків або прямі помилки: *spectabili* замість *spectabilis*, *nobili* замість *nobilis*, *domini* замість *dominus*. Якщо й можна гіпотетично припустити, що в перших двох випадках не зберігся знак скорочення кінцевої S, хоча й таке скорочення зовсім не характерне для середньовічної писемності, то випадок з *dominus* тлумачити в такий же спосіб зовсім неможливо. Перехід з латини на розмовний італійський діалект, передусім на лігурійський, а потім знов на латину, на письмі, був досить притаманний багатьом документам, які стосуються генуезьких факторій у Чорному морі. Так що приклад напису з Чембало не є винятком.

У верхній частині плити, по центру, зображено родинний герб Грілло (*Grillo* від лат. *grillus* (= *gryllus*) – ‘цвіркун’): у червленому полі срібний перев’яз із чорним чи коричневим цвіркуном¹⁹. Герб із боків обома руками тримають два ангели. Зображення виконані в техніці вибірки фону. Верхній рядок напису з датою розміщено двома групами цифр із боків нижнього кута

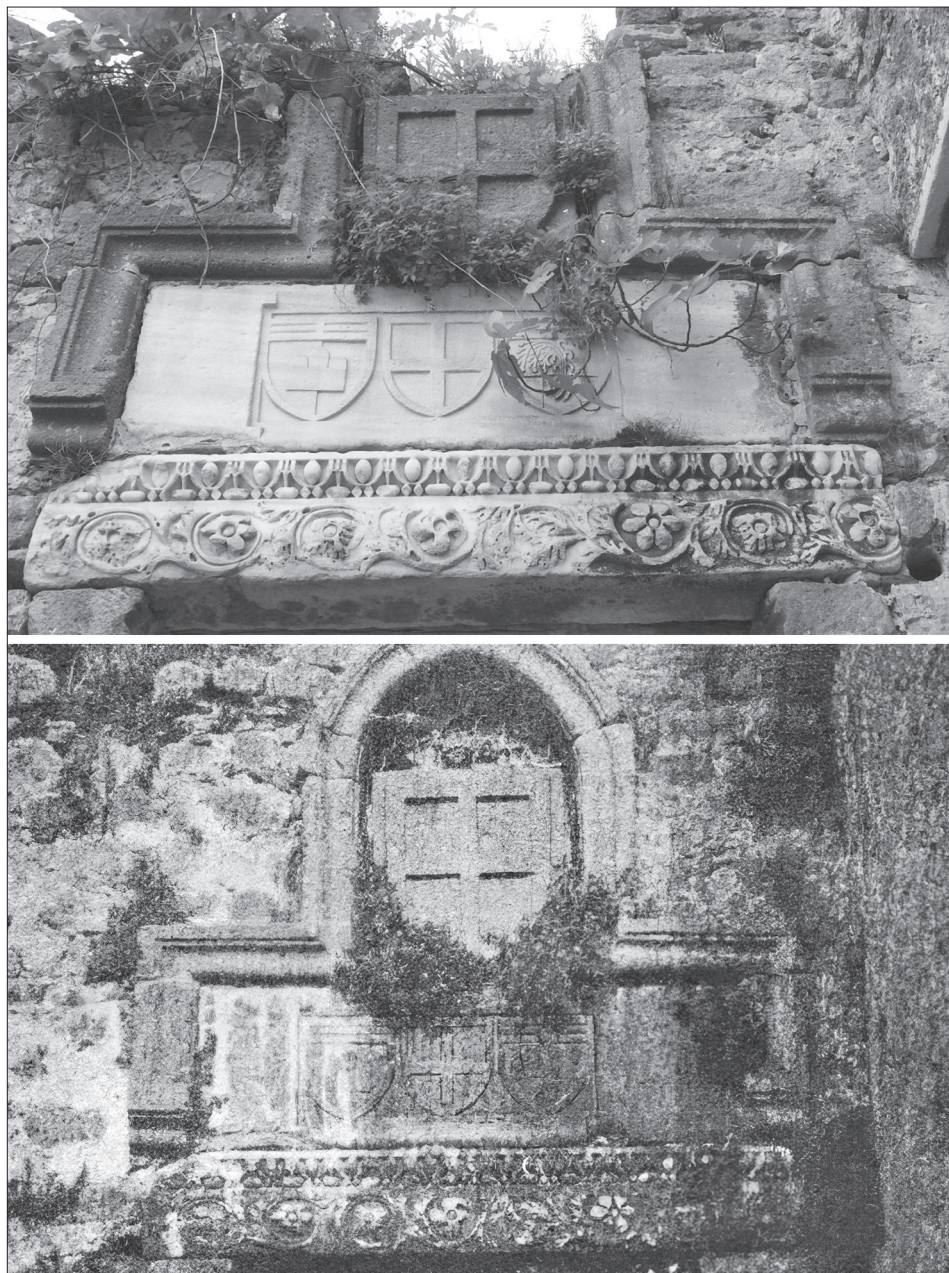
¹⁹ А. SCORZA, *La famiglie nobili Genovesi*, Genova, 1924, p. 122–123, № 372.

щита. У кінці нижнього рядка після слова *consul* поверхня плити дуже пошкоджена. Цілком імовірно, що на цьому місці містилася абревіатура, або скорочення назви фортеці. Для цього наприкінці рядка залишається цілком достатньо простору. До того ж стандартний формуляр офіційних написів обов'язково вимагав географічної прив'язки у разі присутності назви посади замовника напису.

Завдяки наявному іконографічному матеріалу можна впевнено стверджувати, що ця плита була доповнена ще одним елементом – зображенням хреста над нею, яке вирізьблено на окремому камені, що було вмуровано безпосередньо над плитою. Завдяки цьому елементу, який добре зберігся до нашого часу, можна зі 100 % впевненістю локалізувати первісне місцезнаходження плити 1463 р. на зовнішній поверхні найнижчої напівкруглої ворітної башти зовнішньої лінії оборони фортеці Чембало, на якій добре збереглися і кам'яний блок з хрестом, і ніша від самої плити. Свідчення Ш. Монтадона та З. Аркаса також це підтверджують. Напис плити датує останню перебудову башти²⁰.

Сполучення основної мармурової плити, прикрашеної трьома генуезькими родовими гербами, з додатковим блоком із зображенням хреста (герба Генуї) над нею, ми знаходимо над воротами генуезької цитаделі Самастро – Іч-Кале (суч. м. Амасра в Туреччині) (Мал. 5). Плита датується між 1407 та 1459 рр., коли замок у Самастро належав генуезцям. Основна плита встановлена на перевернутий мармуровий карниз ранньовізантійського часу, який використали як сполію. Плита та карниз виконували роль архітрава над входом до цитаделі. Використання кам'яних рельєфів як вхідної перемички (архітрава) було дуже популярним і в метрополії. У Генуї відомі десятки, якщо не сотні таких архітравів, які перебувають *in situ* або у фондових зібраннях музеїв, і не лише італійських. На жаль, використання таких архітравних плит у середньовічних фортифікаційних спорудах у Генуї не зафіксовано, адже майже всі вони зазнали тотального знищення вже в XVI ст., під час модернізації оборонної лінії міста. Але широке використання їх у цивільній архітектурі набуло широких масштабів і підтверджується чисельними прикладами. Такі архітрави в Генуї найчастіше прикрашали різноманітними художніми релігійними сюжетами, переважно із зображенням боротьби св. Георгія з драконом. Треба обов'язково додати, що право на використання саме цього сюжету муніципалітет міста надавав видатним громадянам винятково за значні заслуги перед комунією. Дуже часто ці надвходові перемички прикрашалися додатковим елементом – зображенням абревіатури імені *Ihesus* та хреста, що містилося зверху, над основною плитою (Мал. 6). Загальна ж схема їх оформлення відповідає оформленню меморі-

²⁰ З. АРКАС, *Op. cit.*, с. 265.

Мал. 5. Генуезька меморіальна плита XV ст. над воротами генуезької фортеці в Самастро (суч. м. Амасра)

Мал. 6. Архітравна вотивна плита з зображенням св. Георгія.
Друга половина XV ст., Genova, Canneto il Lungo 29

альних плит із Чембало й Самастро. Тож подібна композиція на стінах башти у Чембало була дуже віддаленою та спрощеною ремінісценцією популярної архітектурної традиції далекої метрополії.

Окрім плити 1463 р. з родовим гербом консула з родини Грілло, відома ще одна, на якій теж присутній герб Грілло. В Генуї вона була подарована маркізу Доменіко Серра. В центрі плити зображено герб Генуї, праворуч від нього – щит із зображенням св. Георгія. Ліворуч від центрального герба – герб роду Грілло. Де могла знаходитись ця плита на мурах Чембало? Зараз відомо 5 ніш від плит, які були свого часу витягнуті з них. Одна з них знаходиться, як ми вже показали, на зовнішній поверхні нижньої напівкруглої башти зовнішньої лінії оборони. Вона однозначно пов'язана з плитою 1463 р. (Мал. 7). Ще дві ніші для плит знаходяться на зовнішній поверхні другої напівкруглої башти (Мал. 8), які розміщені в масиві кладок різного часу. Ще дві ніші для плит збереглися у стіні баштового виступу верхнього замку фортеці Чембало. Він знаходиться у крайній східній точці замку (Мал. 9). З. Аркас привів опис двох однакових плит, які знаходилися в цій точці. Його опис співпадає з виглядом плити 1467 р. консула Чембало Батісти ді Олива. Щодо плити з гербом Грілло без напису, то вона могла бути встановлена в одну з ніш, що збереглися на північній стіні верхньої напівкруглої ворітної башти, адже виходячи з усього, остання перебудова її та нижньої напівкруглої башти велися одночасно. Перебудови цих двох башт стосувалися значного посилення товщини стін та надання їм напівкруглої форми, щоб більш надійно протистояти ударам артилерійських снарядів.

Мал. 7. Ніша для плити в мурі нижньої напівкруглої башти Чембало

Мал.8. Ніши для плит у мурі верхньої напівкруглої башти Чембало

Мал. 9. Ніши для плит у мурі напівкруглої башти у східній частині цитаделі Чембало

Закладна будівельна плита консула Чембало Батисти ді Олива 1467 р.

Мал. 10. Плита 1467 р. консула Батисти ді Олива з Чембало

- Щільний білий нумулітовий (?) вапняк (0,55 × 1,12 × 0,07 м) походить зі стіни баштового виступу у східній частині верхнього замку фортеці в м. Балаклава (колишнє Чембало). У 1855 р. плиту було знято за наказом командувача сардинським військовим контингентом під час Кримської війни – генерала Альфонсо ла Мармора. Її доставили до Генуї, де передали на зберігання в *palazzo Publico*.

- Зберігається в Морському музеї в Пелї (Museo Navale di Pegli). Інв. № 3519.
- *Canale* (т. II, 1855), р. 343–345; *Брун* (ЗООИД т. VIII, 1872), с. 299; *Юрґевич* (ЗООИД т. XI, 1879), с. 320, № II; *Catalogo della Mostra* (ASLSP vol. XLVI, 1917) р. CXXIX, № 109; *Skrzinska* (ASLSP vol. LVI, 1928), р. 133–134, № 55; *Вальков* (2015), с. 80–83, № 3.
- На правому і нижньому краях наявні сколи. Плита, після того як опинилася у Генуї, напевно, була кудись вмурована (збереглися численні залишки вапнякового бетону вторинного походження) та щільно вкрита вапняковим розчином.

Транскрипція:

M CCCC LXVII
 HOC OPUS FACTUM FUIT TĒPORE S·DŃOBAPŦA
 DE OLIUA HONŦRI 9SULICI BĪLI NĀCTURI 9MURO

Розкриття скорочень:

M CCCC LXVII
 +HOC OPUS FACTUM FUIT TE(m)PORE S(pectabilis) D(omi)NO BAPT(ist)A
 DE OILIVA HON(ono)R(abil)I C(on)SULI CI(m)B(a)LI HA(n)C TURI C(um) MURO

Переклад:

1467 р. +Це укріплення, (тобто) цю башту з муром, було зведено під час (правління) блискучого пана Батисти ді Олива шановного консула Чембало.

Напис із трьох рядків виконано дещо грубим, неглибоко вирізьбленим, готичним маюскулом. У всіх шести випадках скорочень слів вони позначені надрядковими знаками. Два рази використана найпоширеніша аббревіатура для префіксу *con-* та сполучника *cum* у вигляді арабської цифри 9. Деякі слова в другому рядку відділені одне від одного крапками. Проміжків між іншими словами немає. Різьбяр, імовірно, не дуже добре знав латину, адже в тексті наявні неузгодження відмінків або прями помилки: *domino* замість *domini*, *honorabili* замість *honorabilis*, *consuli* замість *consulis*, *turi* замість *turrim* або *turrem*, *Baptista* замість *Baptiste*. Ці характерні граматичні та графічні особливості дають підставу вважати, що обидва написи 1463 і 1467 рр. з Чембало було виконано одним майстром.

У верхній частині плити зображено три щити з гербами. Верхній рядок напису з датою розміщено двома групами цифр з боків нижнього кута центрального щита. На центральному щиті зображено герб Генуї: у срібному полі червлений хрест. Ліворуч (для глядача) на почесному місці – щит зі зобра-

женням святого патрона Генуезької республіки – кінного св. Георгія, який перемагає дракона. Можливо, це символ генуезького банку св. Георгія, якому з 1453 р. належали всі заморські торгові факторії Генуї. Хоча штандарти із зображенням св. Георгія постійно використовували як у генуезьких факторіях Криму, так і безпосередньо в метрополії²¹. Рельєфне зображення святого було доповнене дуже грубою прорисовкою деталей одягу та амуніції якимось гострим та тонким знаряддям. Праворуч від герба Генуї – щит із зображенням родинного герба Олива: поле пересічено горизонтально балками в золоті та червленні або в сріблі та червленні²². Гербова глава з зеленою гілкою оливи відсутня. Подібні герби належали гілкам роду, які входили до складу альберго (кланів) Каттанео та Узодімаре. Є. Ярова надає перевагу Узодімаре²³. Не відомо звідки така впевненість, адже під час реформи генуезьких альберго 1528 р. Олива у складі цього альберго не значаться (мабуть ще?)²⁴, але присутні у складі Каттанео та інших. До того ж, герб альберго Каттанео, без імперської глави (на золотому полі чорний коронований орел), право на яку альберго отримав як привілей 1391 р., виглядав подібним же чином, як і на нашій плиті: горизонтально балки в сріблі та лазурі²⁵.

Завдяки опису фортеці Чембало З. Аркаса, не залишається сумнівів, що плита 1467 р. була встановлена в стіну напівкруглого баштового виступу в крайній східній точці цитаделі на вершині гори Кастрон. Дослідник стверджував, що на стіні одна під одною були встановлені дві плити з одним і тим же набором гербів. На вказаному місці добре збереглися дві ніші від знятих плит. Виникає питання, якщо плити було встановлено одним консулом, навіщо вони розміщені так близько одна від одної? Мабуть З. Аркас дещо помилився, адже зображення другої плити, подібної до плити 1467 р., він і сам не привів. Відсутнє її зображення і в “Альбомі” графа Уварова. Найвірогідніше, подібність плит полягала у співпадінні двох з трьох, а не всіх елементів, тобто гербів. Або зі щитами із св. Георгієм та гербом Генуї, або з гербом Генуї та гербом роду Олива чи подібним до нього. Обидва варіанти плит можна побачити на аркуші з “Альбому” графа Уварова.

Здивування викликає плита № 6 “Альбому”, адже праворуч від герба Генуї, на почесному місці, знаходиться герб, поле якого займає орнамент у вигляді шахових клітин. Як правило, на цьому місці розміщували герби правителів Генуї – дожив або губернаторів. З 1464 по 1478 р. Генуезька респуб-

²¹ Див., наприклад, т. з. кодекс Кокарелі 1330-х рр., який походить саме з Генуї: *British Library*, Add MS 27695, f 10r. http://www.bl.uk/manuscripts/Viewer.aspx?ref=add_ms_27695_fs001r

²² А. SCORZA, *Op. cit.*, p. 171, № 526.

²³ Е. А. ЯРОВАЯ, *Геральдика генуэзского Крыма*, с. 103–104.

²⁴ G. A. ASCHERI, *Notizie storiche intorno alla riunione delle famiglie in alberghi in Genova*, Genova, 1816, p. 8.

²⁵ А. SCORZA, *Op. cit.*, p. 66, № 199.

ліка вже вдруге перебувала під протекторатом Міланського герцога. Посаду губернатора Генуї з 1 вересня 1466 по 29 вересня 1468 р. обіймав віконт Саграморо Менклоццо (*Sagramoro Menclozzo*). Його родовий герб зовсім не схожий на той, що ми бачимо на чембальській плиті²⁶. Напевно, ми знаємо, як це можна пояснити. Це не герб міланського губернатора. До речі, у періоди, коли Генуя підпадала під владу іноземців, інсигнії верховних володарів Генуї не дуже охоче використовували у “заморській” епіграфіці. Відомі нам приклади обмежуються лише останнім періодом першої французької окупації, коли губернатором Генуї був Жан ле Менгр Бусіко²⁷. Ще один приклад, з зображенням герба міланського герцога, знаходиться на вже згаданій плиті з Самастро (Мал. 6).

Консул Чембало Батиста ді Олива обійняв свою посаду 4 січня 1467 р., згідно розпорядження правління банку св. Георгія в Генуї²⁸, якому ще з листопада 1453 р. належали всі генуезькі факторії у Чорному морі. Свої обов’язки він виконував 2 роки та 2 місяці, до 4 березня 1469 р.²⁹ В його рахунках, які знаходяться в бухгалтерських книгах казначейства Кафи, за час його служби, нажаль не фіксується ніяких окремих витрат на будівництво у Чембало. Мабуть воно фінансувалось не за рахунок центрального бюджету масарії Кафи, а наприклад за рахунок місцевих податків. Свою посаду він передав Джованні Антоніо Кальві. Поле герба генуезького альберго Кальві якраз було розділено у вигляді шахової дошки зі срібними та чорними клітинами³⁰, як і на плиті № 6 з “Альбому” О. Уварова. Як можна раціонально пояснити поєднання гербів Аміко та ді Олива на одній плиті, при тому, що герб Кальві розміщено на більш почесному місці? Джованні Антоніо Кальві завершував будівництво свого попередника, але наказав розмістити і його герб на меморіальній дошці, на знак поваги до нього? Пояснити так можна, але жодного випадку розміщення подібних ретроспективних інсигній наступними посадовцями нам не відомі. Зазвичай замовники плит акцентували саме свої досягнення на посаді. Тут слід звернути увагу на плиту № 5 “Альбому”, яка 1855 р. опинилася у власності маркизи Терези Корсі-Паллавічіні. На ній ми бачимо герб Генуї,

²⁶ G. V. CROLLANZA, *Dizionario storico-blasonico delle famiglie nobili e notabili Italiane estinte e fiorenti*, vol. II, Pisa, 1888, p. 127.

²⁷ А. В. Джанов, ‘Закладная строительная плита консула и кастеляна Солдайи Лукино де Фиески графа Лаваньи 1409 г.’, *Сугдейский сборник*, вып. VI, К., 2016, с. 211–215; H. S. SAĞLAM, *Urban Palimpsest At Galata & An Architectural Inventory Study for the Genoese Colonial Territories in Asia Minor*, PhD Thesis, Milano, January, 2018, p. 353, fig. 521, p. 370, fig. 545.

²⁸ ‘Massaria Caffae 1466–1468’, *Archivio di Stato di Genova*. San Giorgio. Sala 34. 590. 1252. f 361v, 363r.

²⁹ ‘Massaria Caffae 1461–1462’, *Archivio di Stato di Genova*. San Giorgio. Sala 34. 590. 1249. f 346r, 349r.

³⁰ A. SCORZA, *Op. cit.*, p. 51, № 150.

праворуч від нього щит з зображенням св. Георгія, ліворуч – щит з шаховою клітиною. Нагадаю, що на ній зберігалися залишки нечитасмого напису. Беручи до уваги всі три плити разом, спадає на думку раціональне пояснення такому сполученню гербів, яке полягає в наступному. Батиста ді Олива 1467 р. розпочав будівництво потужного оборонного комплексу у східній частині цитаделі, довів його до певного етапу й прикрасив своєю плитою з написом. Будівництво продовжив наступник Джованні Антоніо Кальві та завершив 1469 чи 1470 р. Він теж прикрасив стіну споруди своєю плитою з написом. А вже в іншому місці будівлі він додатково вставив плиту, на якій поєднав свою інсигнію з інсигнією свого попередника. В такому випадку суперечності зникають. Дубляж основної плити з написом в іншому місці спрощеною плитою без напису, для огляду інсигній консула з іншого кута зору, зустрічається, наприклад, на башті 1385 р. консула Якобо Торсело в Солдаї.

То ж ми розібрали відомості про 5 плит з гербами та написами з мурів та башт генуезької фортеці Чембало, які були відомі по ілюстрації в “Альбомі” графа Уварова. Щодо шостої плити з цього ж “Альбому” з гербом Генуї та гербом генуезького роду Маруффо, можна припустити, що вона належала консулу Чембало – Агостино Маруффо, який обіймав цю посаду орієнтовно 1460–1461 рр.³¹

Треба додати, що під час археологічних досліджень церкви в консульському замку Чембало археологічна експедиція Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна виявила два уламки архітравної плити із зображеннями по боках гербів генуезького роду Барбаджелата (?)³². Крім того, на інших об'єктах були виявлені архітектурні деталі з лагиномовними графіті. Все це дає надію, що на нас можуть чекати і нові епіграфічні знахідки в ході археологічних і інших пошукових робіт на цьому архітектурно-археологічному об'єкті.

³¹ ‘Massaria Caffae 1461–1462’, f 62r, 68v, 71v, 72r, 72v, 73v, 97v, 98r, 111v, 163v, 175v, 178r, 178r bis, 247v, 247v bis, 250v, 259r, 358r, 359r, 362r, 362r bis, 363r, 363r bis, 363v, 364r, 371r, 371r bis, 371v, 372r, 372r bis, 372r tris, 372v, 372v bis, 372v tris, 373r, 373r bis, 373r tris, 373v, 373v bis, 374v, 374v bis, 375r, 375v, 376r, 376r bis, 376r tris, 376v, 376v bis, 376v tris, 377r, 377r bis, 377r tris, 377v, 377v bis, 377v tris, 378r, 378r bis, 379r, 379r bis, 379v tris, 380r, 380r bis, 394r end/421v reg, 394r end/421v reg bis, 394v end/421r reg, 394v end/421r reg, 406r end/409v reg, 406r end/409v reg, 407v end/408r reg, 415r end/400v reg, 418r end/397v reg. Посилання процитоване за: I. A. KHVALKOV, *The colonies of Genoa in the Black Sea region: evolution and transformation*, vol. 1. Thesis submitted for assessment with a view to obtaining the degree of Doctor of History and Civilization of the European University Institute, Florence, 2015, p. 196. Також див.: *Codice diplomatico delle colonie Tauro-Liguri (1453–1475)*, t. I: 1453–1459, ed.: et com. A. VIGNA // *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, vol. VI, Genova, 1868–1869, p. 731, doc CCCXLIV, p. 821, doc. CCCLXXXIV.

³² С. В. Дьячков, ‘Археологические исследования генуезской крепости Чембало в 2000–2005 гг.’, *Древности 2005. Харьковский историко-археологический ежегодник*, вып. 6, X., 2005, с. 218, рис. 4.

СОЛДАЯ

Це місто було захоплене генуезькими військовими з Кафи 19 липня 1365 р. і перебувало під юрисдикцією генуезців до початку літа 1475 р. Фортечні мури Судака (грекою – Сугдея) було знесено ще наприкінці 1320-х рр.³³ Тому після 1365 р. розпочалися будівельні роботи з повного відновлення оборонного периметру міста. На стінах і мурах Судацької фортеці ще й досі перебувають *in situ* сім меморіальних кам'яних плит різної збереженості, встановлених генуезькими консулами Солдаї. Всього в останньому корпусі генуезьких епіграфічних пам'яток Судацької фортеці налічується 21+1 номерів. Але є всі підстави розширити цей перелік.

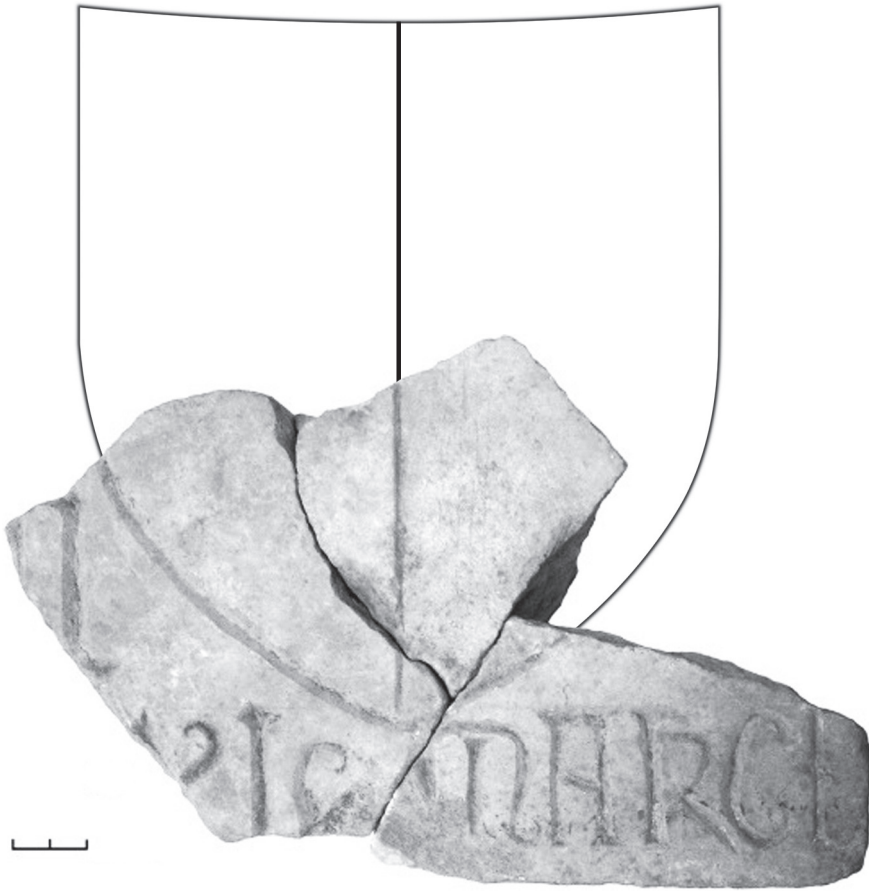
Плита Марка

Не так давно наш колишній колега – Вадим Майко оприлюднив артефакти, знайдені під час археологічних досліджень Судацької фортеці у другій половині 1920-х рр.³⁴ Колекція була передана свого часу до фондів Державного історичного музею в Москві (ДІМ), адже з 1926 р. музей “Генуезька фортеця” в Судаку був підпорядкований саме цій “столичній” інституції. Серед іншого матеріалу він видав світлину фрагмента мармурової плити, склеєної з трьох уламків із сімома латинськими готичними літерами внизу та залишками нижньої частини зображення родового герба над ними, поле якого розділено вертикально на дві частини (Мал. 11). Ці уламки були знайдені 1929 р. на кам'яній відмостці на захід від руїн католицького храму Св. Марії XIV ст. Слід зазначити, що під час археологічних розкопок дослідники навіть і не здогадувалися, що ведуть дослідження саме біля такої значущої споруди, адже вони зафіксували лише фрагменти західного фундаменту цієї будівлі, хоча видатний характер її не викликав у них сумнівів³⁵.

³³ В. В. Майко, А. В. Джанов, *Археологические памятники Судакского региона республики Крым*, Симферополь (АРИАЛ), 2015, с. 34–35, 305.

³⁴ В. В. Майко, ‘Неизвестные страницы археологического изучения средневековой Сугдеи в 1925–1931 гг.’, *Неизвестные страницы археологии Крыма от неандертальцев*, Санкт-Петербург (Нестор-История), 2017, с. 243, 246–247.

³⁵ Кримський краєзнавець Олександр Полканов стверджував, що 1928 р., під час археологічних досліджень якогось храму, свідком та мабуть учасником яких він був, серед руїн фундаментів церкви було знайдено рештки обгорілих скелетів жителів міста, які загинули, на його думку, під час захоплення Солдаї османськими військами 1475 р. Див.: А. И. Полканов, *Судак. Очерк-путеводитель*, Симферополь (Таврия), 1975, с. 30. Його слова, на віру, повторювали й інші краєзнавці. Див.: С. А. СЕКЕРИНСКИЙ, О. В. ВОЛОБУЕВ, К. К. КОГОНАШВИЛИ, *Крепость в Судак*, Симферополь (Таврида), 1980, с. 39. Ця інформація швидко поширилася екскурсійними текстами та путівниками по Судацькій фортеці, адже вона підтверджувала свідчення Мартіна Броневського, який записав легенду про останні дні генуезької Солдаї. Див.: MARTINIUS BRONIOVIUS, *Tartariae descriptio*, ed. and transl. St. ALBRECHT // *Auftrag des Königs: ein Gesandtenbericht aus dem Land der Krimtataren: die*

Мал. 11. Плита Марка з Солдаї

Повністю фундаменти цього храму лише 1981 р. були розчищені Судацькою археологічною експедицією Відділу античної та середньовічної археології Криму Інституту археології АН УРСР, під керівництвом Ігоря Баранова³⁶. Про ці розкопки ми маємо дуже мало інформації у звіті, переданому до наукових архівів³⁷, однак, на наш погляд, дослідник дуже вдало пов'язав із цією

“Tartariae descriptio” des MARTINUS BRONIOVIUS (1579) // *Römisch-Germanisches Zentralmuseum zu Mainz (RGZM), Forschungsinstitut für Vor- und Frühgeschichte*, Bd. 89, Mainz (Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseums), 2011, p. 82–85. Свідчення О. Полканова можна вважати курйозом, адже ніхто з тодішніх дослідників Судака їх не підтвердив. До того ж дати археологічних досліджень не збігаються.

³⁶ В. В. МАЙКО, А. В. ДЖАНОВ, *Археологические памятники...*, с. 330–332.

³⁷ И. А. БАРАНОВ, ‘Отчет об археологических раскопках в Судакской крепости в 1981 г.’, *Науковий архів Кримського філіалу Інституту археології НАНУ*. Інв. Кн. 2, інв. № 212–213, тека № 469–470.

Мал. 12. Плита 1451 р. з Солдаї. Світлина О. Скржинської

спорудою звістку про храм Блаженної Марії в одному з латинських написів, знайдених у кладці російських казарм кінця XVIII ст., що розташовувались поблизу від руїн цього храму, про що мова піде дещо нижче.

В. Майко підібрав для цього фрагмента меморіальної плити аналогію, подібну, як йому здалося, за композицією та змістом. Це офіційна плита із Солдаї, датована 1451 р. з гербами Кампофрегозо, Генуї та родини Джудіче (Мал. 12). Конкретне походження цієї плити невідоме. Про неї відомо лише те, що вона була знайдена на території Судацької фортеці ще на зламі XVIII–XIX ст. та майже сто п'ятдесят років прикрашала вхід до винного підвалу графа М. Мордвинова в Ай-Савській долині, на північ від Судака³⁸. Текст її дуже лаконічний: рік, число та назва місяця, а також початкові літери особистого та родинного імен із боків родового герба консула Солдаї. За такою формальною аналогією В. Майко наважився розтлумачити й залишки латинського напису на фрагменті, знайденому у 1929 р. Він припустив, що в цьому фрагменті відображена назва місяця в родовому відмінку (*marci*) та пошкоджена літерна позначка числа перед ним. Однак, погодитися з цими висновками неможливо. Автор припустився помилок у своєму прочитанні (у цьому випадку, краще буде сказати – тлумаченні) напису та інтерпретації пам'ятки.

Справді, латинська назва березня, – місяця, який давні римляни присвятили богові Марсу, – *martius*, у пізньому середньовіччі часто писалася через С замість Т. Це пов'язано з суто рукописною традицією, де рядкові С та Т виписували майже однаково, особливо починаючи з XIII ст. Прикладів вико-

³⁸ В. Н. ЮРГЕВИЧЬ, 'Донесеніє о поѣздкѣ в Крым. Г', *ЗОИИД*, т. IX, отд. 3 (1875): 398–399; Е. Ч. СКРЖИНСКАЯ, 'Новые эпиграфические памятники средневекового Крыма', *История и археология средневекового Крыма*, Москва, 1958, с. 166–175; Е. SKRŽINSKAJA, 'Iscrizioni genovesi di Sudak', trad. di M. T. DELLACASA, *Miscellanea storica Ligure*, III, Milano (Feltrinelli), 1963, p. 59–67 (сторінки вказані на всю статтю); Д. В. ВАЛЬКОВ, *Op. cit.*, с. 140–142, № 20.

ристання обох варіантів написання зафіксовано у лапідарних написах безліч. Це стосується і лігурійських, і заморських, у тому числі і кримських, пам'яток. Однак, назва місяця в родовому відмінку, якого вимагає контекст, мала б бути написана з двома літерами І наприкінці, або зі здвоєними літерами І у вигляді У або Y. Дуже сумнівно, щоб автор тексту або різьбяр припустився такої грубої помилки в такому простому слові та пропустив одну літеру І наприкінці слова після приголосної. Скорочення останньої І цілком можливо і зустрічається у рукописній традиції у назві місяця в родовому відмінку *maiī* (*maiī*, *maji*), де поспіль йдуть три голосні. В останньому випадку із псевдозіянням (трьома голосними) боролися формами *madii* та *mai*. Таку помилку можна було б пояснити, якщо б то була якась рукописна чернетка, або навіть бухгалтерський документ. Навпаки, тексти для лапідарних офіційних плит, зазвичай, дуже ретельно готувалися досвідченими скрибами курії міста, які обов'язково мали бути нотаріями за фахом та освітою. Прикладів подібної недбалості в лапідарних текстах тієї епохи з Кафи та Солдаї не можна уявити, або ж ми не знаємо про такі випадки. Випадки з безліччю помилок у тексті зафіксовані лише у віддаленій фортеці – Чембало. Тому ми припускаємо, що це слово треба читати або як особисте ім'я *Marcus* (*Marchus*) у родовому відмінку, або вважати, що остання літера І у назві місяця попала саме на відлам плити. В останньому випадку інтерпретація характеру напису може бути дуже широкою, але вона зовсім не співпадає з первісною реконструкцією публікатора.

Якщо ж придивитися до літер, що передували слову *marci* та відділені від нього проміжком, то можна побачити готичні літери XL або XU (XV). Навіть у пошкодженому стані дуже характерні риси написання X не викликають жодних сумнівів у прочитанні. В епіграфічному готичному маюскулі літери L та U/V дуже часто відображали однаково. Для цифрової позначки, вочевидь, підходить і перший, і другий варіант. Перший може означати цифру 40, але ж у березні традиційно рахуємо лише 31 день. До того ж скорочення “довгих” цифр (III > IV, XXXX > XL, CCCC > CD) до XVI ст. було дуже рідкісним явищем. У генуезькій епіграфіці Криму таке зустрічається лише один раз – на надгробку з Кафи, особисто встановленому Ранучі ді Торре з Портовенере 1344 р.³⁹ До того ж тут скорочено лише цифрову позначку року. Другий варіант прочитання цифрової позначки (XV) міг би добре відповідати п'ятнадцятому чи двадцять п'ятому дню березня. Однак, наявність цифрової позначки перед особистим ім'ям не можливо пояснити. Якщо ж вважати ці дві літери закінченням якогось слова, то буквосполучення XL та XV об'єктивно неможливі зовсім. Треба зупинитися на варіанті XU.

У такому випадку ми, без варіантів, маємо закінчення іменника або дієприкметника 4-ї відміни в аблативі, який має наприкінці слова в номінативі

³⁹ E. SKRŽINSKAJA, 'Iscrizioni genovesi di Sudak', p. 97, № 27.

буквосполучення *-xus, -xi*. Або треба підбирати слова серед тих, в яких автор тексту чи різьбяр мимоволі міг припуститися ненавмисної помилки, або ж навмисно схилився до розмовної (вulgарної) лігурійської фонетики, для якої була дуже характерна заміна на *X* однієї чи двох шиплячих, наприклад, *consensu > consenxi, iussu > iuxi, menses > mensex*⁴⁰. Припущення щодо реконструкції слова на підставі двох останніх літер справа досить невдячна, але це краще ніж нічого. На підтвердження можливості цього наведемо приклад із латинського тексту генуезько-татарського договору від 12 серпня 1487 р., де слово *iniusta* генуезьким скрибою Квіліко ді Тадеї було записано як *iniuxta*⁴¹. Реконструкція тексту, наприклад, у варіанті *fecit iuxi Marci* замість *fecit iussu Marchi*, тобто “зроблено повелінням Марка”, має деякий сенс. Отже, на плиті ясно прочитується тільки одне слово – особисте ім’я *Marchus* у родовому відмінку з втраченою *h*, що було дуже поширеним явищем у пізньосередньовічній латині. Позиція цього імені наприкінці рядка (звичайно, якщо правий край фрагмента був справді правим краєм самої плити) говорить про те, що напис було продовжено в наступному рядку, без сумніву, родовим ім’ям цього Марка. На превеликий жаль, інших фрагментів напису не виявлено.

Над рядком напису добре видно нижню частину родового герба на щиті, поле якого розділено вертикально на дві половини. В. Майко припустив, що це герб генуезької сім’ї Джудіче, адже він добре знав про плиту 1451 р. Але ж чому саме Джудіче? Перелік відомих генуезьких родин, які мали герб, поле якого розділено вертикально, не обмежується сім’єю Джудіче. Чому, наприклад, не Алегро чи Вівальді? Ми маємо дуже маленький фрагмент, щоб робити якісь впевнені висновки, але, звісно, робити їх ніхто не забороняє. Справді, якщо тримати перед очима плиту 1451 р., як то і робив В. Майко, то можна й тут побачити герб Джудіче. Але абстрагуючись від неї, можна зробити інші висновки. Герб Джудіче має косий перев’яз. Різьбяр плити 1451 р. розмістив ліве нижнє закінчення цього перев’язу дуже високо. До цього його схилила не зовсім звичайна видовжена пропорція щита (1 : 2). Перев’яз на гербах, зазвичай, мав нахил донизу десь 54–55 градусів, але не менш ніж 45. Видовжена пропорція щитів на плиті 1451 р. передбачала дещо заокруглені контури нижньої частини, саме тому нижня частина косоного перев’язу була зображена досить високо від нижнього кута щита. Натомість на нашій плиті ми бачимо загострені контури нижньої частини щита, що дає

⁴⁰ *Archivio di Stato di Genova. San Giorgio*. Sala 34. 590. 1248. Massaria Caffae 1465–1466 f 151r. Треба акцентувати, що в інших вulgарних діалектах Італійського півострова з імператорських часів була характерна протилежна ситуація: *X* трансформувався в *SS* чи *SC*. Див.: М. В. СЕРГИЕВСКИЙ, *Введение в романское языкознание*, Москва, 1954, с. 178.

⁴¹ *Archivio di Stato di Genova, Archivio Segreto, Negoziazioni e Trattati, busta 2729, doc. 27*. Помилкове читання див.: E. BASSO, ‘Genova: un impero sul mare’, *Collana di studi italo-iberici*, vol. 20, Calgari, 1994, p. 278.

підстави вважати, що пропорції цього щита були звичайними (7 : 9), як, наприклад, на плиті 1392 р. консула Солдаї – Паскуале Джудіче. У нашому випадку, будь-який фрагмент перев'язу обов'язково б залишився на збереженому фрагменті плити. Тож стверджувати так безапеляційно про те, що цей герб належав представникові роду Джудіче, немає ніяких підстав.

Праворуч від щита бачимо залишки літери, яка є, вочевидь, звичайною для XV ст. абрєвіатурою особистого імені особи, що встановила плиту. В. Майко вважав, що це літера T, але це зовсім не обов'язково. З тим же самим успіхом, це могла бути початкова літера імені, яке починається на M, наприклад *Marchus*, адже не є секретом, що ці дві літери в лапідарному маюскулі дуже часто виписували подібно, в усякому разі – дуже схоже. Якщо лівий край збереженого фрагмента напису, як стверджує В. Майко, був краєм плити, то, як показують розрахунки, абрєвіатура родового імені ліворуч від щита цілком вмістилася б у поле, особливо, якщо це не була “широка” літера на кшталт M чи T. В цілому, нам вважається, що композиція напису буде простішою, ніж у звичайних закладних плит Солдаї, що мали переважно три щита під, або над, написом. Найвірогідніше герб на цій плиті був лише один, і під ним було симетрично розміщено напис. Коротка композиція саме цього напису (рік+день+місяць), як її реконструював В. Майко, наприклад у вигляді найбільш “довгого” варіанту тексту +MCCCCLXVIII DIE XXV MARCI, для трьохщитової композиції виглядає можливою за лінійними параметрами, але неприйнятною з причини грубої помилки в написанні назви місяця.

Вибір мармуру для виготовлення саме будівельної плити, як її атрибував В. Майко, для генуезької Солдаї дещо дивує. Навіть у Кафі написи на мрамурі – велика рідкість. Нам відомо лише декілька таких написів, при чому, один з них, датований 1348 р., зроблено від імені папи римського Климента VI (1342–1352). Він дуже відрізняється від інших пишністю художнього оформлення. Виготовлення звичайної будівельної плити з трьома гербами з мармуру для Солдаї, на наш погляд, здається сумнівним, занадто затратним, адже всі інші відомі плити виготовлені з місцевого пісковика. Більш вірогідно, що ми маємо справу з невеличкою надгробною або донаторською плитою, що походить з тієї ж церкви Св. Марії, біля руїн якої ці фрагменти й були знайдені, адже для спасіння своєї душі грошей не шкодували.

З цього приводу варто згадати позовну тяганину представників нобільського роду Фієскі з консулом Кафи – Батистою Джустініані, який наказав вилучити з катедральної церкви св. Агнеси рідкісну для тих країв мраморову плиту із зображенням гербів Фієскі, яку на початку XV ст. встановив єпископ Симоне ді Фієскі. На цій плиті Батиста Джустініані наказав зобразити свій герб та встановити її на одній з башт міста, що й викликало обурення у представників роду Фієскі⁴².

⁴² *Codice diplomatico...*, vol. VII, parte II, p. 379–385

Щодо датування плити зазначимо те, що поява ініціалів по боках щитів із родовими гербами в латинській епіграфіці Криму з'являється приблизно в середині XV ст. Цей рубіж треба вважати датою *post quem* і для цієї пам'ятки. Тобто, найбільш вірогідною датою виготовлення плити з написом можна вважати третю чверть XV ст.

Тож ми приходимо до висновку, що, найвірогідніше, мармурова плита прикрашала саме церковну споруду, а не фортифікаційну.

- Мармур (0,237 × 0,150 м), знайдена 1929 р. на кам'яному мощенні на захід від руїн католицького храму Св. Марії другої половини XIV ст. Висота літер 0,036 м.
- Зберігається в Державному історичному музеї в Москві (РФ). Інв. № невідомий.
- *Майко* (2017), с. 243, 246–247.
- Розламана на три шматки. По краях наявні численні відколи.

Варіанти реконструкції напису

1. [... IU]XU MARCI
[...]
2. [+MCCCCL? DIE ?]XV MARCI[I ?]

Посвята Джакомо Леардо

Напис уперше опублікував видатний епіграфіст Василій Латишев. Світлинку двох прилеглих один до одного фрагментів зробив та надіслав до Санкт-Петербургу кримський історик та археолог Олександр Бертъе-Делагард. Мстислав Фармаковський зробив по світлинці прорисовку літер, яку й видав В. Латишев (Мал. 13). Транскрипцію тексту виконав відомий Санкт-Петербурзький латиніст Іван Холодняк (Мал. 14). Однак, загальний сенс тексту залишався незрозумілим⁴³. Олена Скржинська під час підготовки корпусу генуезьких написів дещо підкорегувала очевидні недоліки транскрипції І. Холодняка⁴⁴. Зрозуміти весь напис без залучення аналогій, як зазначила сама дослідниця, не вдалося. Із запропонованої транскрипції з'ясовувалось лише те, що щось було пожертвовано церкві Св. Марії, вочевидь, у Солдаї. У написі чітко розпізнавалося родове ім'я якогось представника сім'ї Леарді, сина Франческо. Під час Другої світової війни музейне приміщення Судаць-

⁴³ В. В. ЛАТЫШЕВЪ, 'Эпиграфическія новости изъ южной Россіи. (Находки 1912 г.)', *Извѣстія Императорской Археологической Комиссіи*, вып. 47 (1913): 108–109.

⁴⁴ Е. SKRZINSKA, 'Inscriptions Latines...', р. 124–125, № 52.

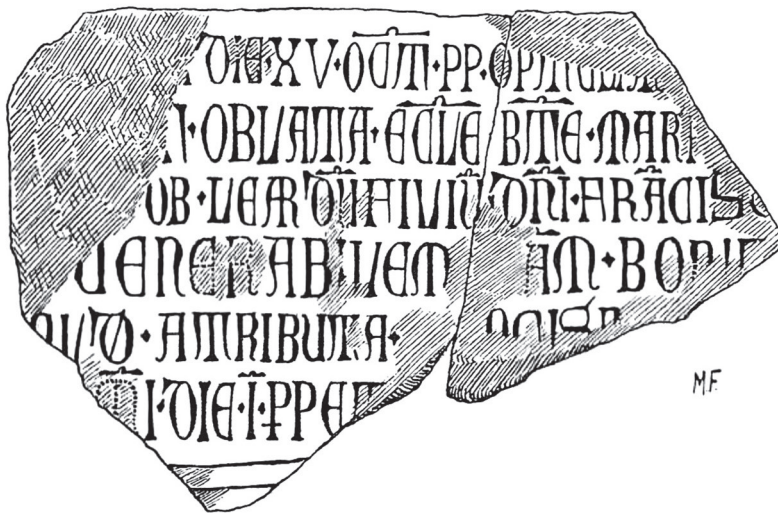

Рис. 5.

Мал. 13. Прорис М. Фармаковського плити Леардо з Солдаї

. . . . die XV, oct[ava] p[ost] P[ascham] optulit[. . . .
 e]t oblata eclesi(a)e Beat(a)e Mari[ae
] ob Leardu(m) filiu(m) d[omi]ni Fra(n)cisc[i
 . . in] venerabile(m) m[emori]am Bonif[acii?
 olo at(t)ributa. ocis
 mensis] M(ai)i die I. perpet

Мал. 14. Транскрипція І. Холодняка плити Леардо з Солдаї

кої фортеці (“храм з аркадою” або “мечеть”), де зберігався артефакт, зазнало варварського нищення з боку румунських окупантів. Більшість кам’яних плит було викинуто з приміщення та навіть розбито, більш дрібні археологічні матеріали та рідкісні книги були втрачені назавжди⁴⁵. Лише у 1959 р. директор (?) музею І. Фомін випадково знайшов біля будівлі музею більший фраг-

⁴⁵ Е. Ч. СКРЖИНСКАЯ, Судакская крепость..., с. 319–320; Ю. Белов, ‘Летопись Сугдеи. № 21’, Судакский вестник (Районна газета), 24 июня 2006 г.

Мал. 15. Світлина збереженого фрагмента плити Леардо з Солдаї

мент цього напису⁴⁶. Він був дуже пошкоджений – відкололася та зникла верхня частина лицевої поверхні. У такому стані він і нині зберігається у фондах музею “Судацька фортеця” (Мал. 15). Тож у читанні лагінського тексту ми вимушені спиратися також на чудову прорисовку М. Фармаковського. Треба додати, що одна світлина обох фрагментів цього артефакту мала б зберегтися в особистому архіві В. Латишева в Архіві Академії Наук у Санкт-Петербурзі⁴⁷, а інша – в архіві О. Бертъе-Делагарда в Бібліотеці “Таврика” Центрального музею Тавриди в Сімферополі. Є посилання О. Скржинської, що ще одна світлина, яку їй надіслав археолог О. Якобсон, може зберігатися в особистому архіві дослідниці в Інституті історії у Санкт-Петербурзі (не впорядковано)⁴⁸. Нажаль, усі ці місця зберігання наразі нам недоступні. У своєму корпусі написів московський епіграфіст Д. Вальков скопіював помилку О. Скржинської, в тексті публікації якої вказано, що

⁴⁶ Е. Ч. Скржинская, *Судацкая крепость...*, с. 236, примітка 334.

⁴⁷ Ф. 110.

⁴⁸ Е. Ч. Скржинская, *Судацкая крепость...*, с. 234, прим. 335; с. 237 та прим. 356.

Мал. 16. Комбінація прорису та світлини плити Леардо з Солдаї

зберігся менший фрагмент напису, тоді як у фондах музею “Судацька фортеця” зберігається лише більший, сучасну світлину якого й було надано до публікації написів із Судацької фортеці⁴⁹.

Транскрипція, виправлена О. Скржинською, мала такий вигляд:

.....DIE XV OCT(obris) P(ost) OPT.....
 ...FUI]T OBLATA EC(c)L(esi)E B(ea)TE MARI[E...
 ...OB LEARDU(m) FILIU(m) D(omi)NI FRA(n)CIS[CI
 ...VENERABILEMBM BONIF...
 S]OLD(aie) ATRIBUTA.....OCIS...
 ...MI DIE I(n) P(er)PET[UUM...

Два невеличкі, проте масивні фрагменти, були відламані від верхньої частини меморіальної плити, адже на прорисовці 1912 р. та на збереженому фрагменті добре видно її верхній відносно рівний край. Правий верхній кут був відламаний, але край плити добре розраховується. На прорисовці на початку п'ятого рядка для скороченої назви міста *Sold(aia)*, здається, не вистачає місця для першої літери, але якщо звернемося до збереженого, на щастя, фрагмента оригіналу, можна побачити, що автор рисунка припустився “творчої” помилки, та дещо зменшив розміри плити біля правого “неінформативного” краю (Мал. 16). Правий край умовно маркують цифри року, які

⁴⁹ Е. Ч. Скржинская, *Судакская крепость...*, мал. на с. 234.

містилися на початку першого рядка. Невеличка висота фрагмента (25 см) вказує, що літери не більше ніж 3–4 см заввишки, що характерно майже для всіх написів генуезької Солдаї. Висота літер у різних рядках різна, що свідчить про те, що напис робив не зовсім професійний різьбяр. Літери в другому, четвертому та шостому рядках значно вищі, ніж в інших. Щільність літер у рядках теж нерівномірна. Лінійна довжина одного слова *venerabilem* у четвертому рядку відповідає чотирьом словам, хай і з скороченнями, у третьому. У збереженій частині напису наявна лише одна лігатура із двох літер A і R у третьому рядку. Скорочення у словах відмічені традиційною горизонтальною рисою над рядком із виступом угору посередині. Слова розділені крапками посередині висоти літер у вигляді ромбів, але, розглядаючи прописовку, здається, не позначено проміжок між словами *Leardum* та *filium*, однак, звернувшись до оригінального фрагмента, можна побачити, що для цього було достатньо місця. Виносних нарядкових літер не спостерігаємо, але вони могли бути в тій частині, що не збереглася.

Ми пропонуємо свій варіант майже повної реконструкції тексту напису. Почнемо з поради О. Скржинської 1928 р. та звернімося до відомих пізньосередньовічних генуезьких написів. Серед епіграфічних пам'яток Генуї зустрічаємо дуже багато підтвердних донаторських написів, які закріплюють обов'язок кліриків щодня або у визначений день вічно молитися на одній чи декількох месах за душу благодійника та, навіть, його нащадків⁵⁰. У лапідарному зібранні музею Сан-Агостіно зберігаються десятки таких епіграфічних пам'яток, датованих у хронологічному діапазоні від 1301 до 1473 р. Переважна більшість припадає на XIV ст. В XV ст. написи стають більш розлогими і усе більше відходять від формулярного канону. Ключовими для нашої реконструкції у цих текстах є характерні вирази: *propter beneficia* та *omni die in perpetuum una missa*, звичайно ж, з граматичними та синтаксичними варіаціями. У такому складі вони є майже на всіх плитах цієї категорії. Подібні формулювання можна зустріти і в письмових заповітах⁵¹, що вказує на по-

⁵⁰ *Corpus inscriptionum medii aevi Liguriaie*, t. II, Genova, Museo di S. Agostino / A cura di S. ORIGONE, C. VARALDO // *Collana storica di fonti e studi diretta da Geo Pistarino*, 37, Genova, 1983, p. 53, № 25; 65, № 44; 67, № 49; 70, № 54; 73, № 58; 75, № 61; 76, № 63; 78–67, № 66–67; 82, № 71; 84–85, № 76–77; 87–88, №82–83; 90, № 86; 92, № 91; 95–98, № 96–100; 103–104, № 108; 106–107, 113; 111–112, № 121; 113–114, № 123–126; 117, № 130; 120, № 136; 122, № 139; 124, № 141; 129, № 148; 130, № 149; 134, № 156; 135–137, № 159–161; 138, № 163; 141, № 168; 143, № 171; 147, № 177; 148, № 179; 154, № 186–187; 157, № 191; 171, № 213; 174, № 217; 178–179, № 224; 184, № 234; 195, № 251; 196, № 253.

⁵¹ Наприклад, див.: В. J. BLACKBUR, 'Making lutes in Quattrocento Venice: Nicolò Sconvelt and his German colleagues', *Recercare*, vol. 27, No. ½ (2015): 51: *Pro anima magistri Nicolai Sconvelt a lautis filij quondam Martini teutonici de confinio sancti Salvatoris. Tenemur quotidie in perpetuum celebrare unam missam in hac ecclesia Santi Salvatoris*; p. 56: *ducati viginti qui dentur et dari debeant uni sacerdoti qui teneatur singulo die celebrare unam missam in ecclesia sancti salvatoris in perpetuum pro anima mea*; *Archivio di Stato di Genova*, Cartolare

ходження формуляра цієї епіграфічної традиції з нотаріальної практики. Ця практика була дуже поширена в християнському повсякденні.

Почнімо розбір тексту на солдайській плиті з фрази *omni die in perpetuum*, яка з лакунами, але дослівно, представлена в останньому рядку з прийнятними в середньовічному письмі скороченнями та аббревіатурами. У нашому написі не збереглася літера О та є пошкодженою ліва частина літери N в аббревіатурі ONI зі знаком скорочення зверху (=omni), але це не є перешкодою для відтворення вихідного тексту. Тепер характер нашого напису стає прозорим і ясним за змістом та можливою/прийнятною лексикою, адже це викриває формуляр, ідентичний тому, який використаний у подібних написах у генуезькій метрополії. Вже на цьому етапі стає зрозуміло, що йдеться про те, що якась людина надала церкві Св. Марії якийсь добродійний внесок, і через це претендує на одноразовий спомин своєї душі щодня на віки віків. Така плита, яку було вмуровувано в стіну церкви, була буквально наочним документом, що підтверджував це благодіяння та вічне зобов'язання кліриків цієї церкви за нього. Немає сумніву, що сам текст було скопійовано з нотаріального акту чи заповіту, який сам по собі, теж є нотаріальним актом.

Подібні написи, як і солдайський, розпочинаються, зазвичай, з датування. У нашому випадку цифри року не збереглися, але позначка дня та місяця залишилась – 15 жовтня. Дуже часто одразу після дати йде вступний розділ (аренга або преамбула, висловлюючись мовою дипломатики), в якому міститься інформація про дарунок жертводавця. Іноді він дуже простий та лаконічний: *propter beneficia* (за благодіяння). На нашій плиті після назви місяця ми знаходимо аббревіатуру з двох літер PP, яка якраз і передає прийменник *propter*, який потребує постановки означуваного слова в акузатив. Без сумніву, слово *beneficia* (асс. pl.) містилося в тій частині першого рядка, що не зберег-

notarile, 711, filza 209 (Domenico, 16 December 1450): *Et de parte pagarum et proventum eorum respondeatur et responderi debeat in perpetuum uni capellano elligendo et ponendo in dicta capella... et debeat omni die in perpetuum celebrari missas in dicta capella pro anima ipsius testatoris...* (цит. за: YOKO KAMENAGA ANZAI, 'Attitudes towards public debt in medieval Genoa: the Lomellini family', *Journal of Medieval History*, 29 (2003): 262, прим. 77); A. VIGNA, *Illustrazione storica, artistica ed epigrafica dell' antichissima chiesa di Santa Maria di Castello in Genova*, Genova, 1864, p. 178; *Monumenti storici del convento di S. Maria di Castello in Genova dell' ordine dei predicatori*, ed. et com. A. VIGNA // *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, vol. XX (1888): 614: *Videlicet, quod de proventibus dictorum locorum viginti anni praesentis 1583 et venturorum, respondeatur fratribus S. Iacobi de Corniliano singulis annis, cum conditione quod dicti fratres teneantur singulo die in eorum conventu dicere et celebrare missam unam, et singulo die veneris missam unam mortuorum in perpetuum pro anima ipsius q. Andreae*; p. 618: *Declarato etiam quod dicti prior et fratres, pro tempore existentes in dicto monasterio et ecclesia, teneantur in perpetuum celebrare in eadem ecclesia quolibet mense missam unam magnam pro animabus defunctorum praefati magn. Stephani, ipsius ac suorum successorum*; E. POLEGGI, *Santa Maria di Castello e il romanico a Genova*, Genova (Sagep), 1973, p. 234, № 28.

лася. У другому рядку нашого напису, безперечно, міститься вказівка, на користь кого/чого були ці “благодіяння”: *oblata ecclesiae beatae Mariae* в середньовічній граматичній манері (пожертвувані церкві Блаженної Марії). Незрозумілим залишається слово в першому рядку, яке І. Холодняк прочитав як дієслово *optulit* (= *obtulit*) (пожалував). У цій частині тексту він зовсім недоречний, до того ж, далі за текстом ми знаходимо особисті імена, одне з яких мало б належати дарувальникові, але всі вони надані в акузативі, хоча ця форма цього дієслова припускає лише номінатив підмета. Тому вважаємо, що в цій частині прорисовки М. Фармаковський теж дещо помилився. Верхня частина літер у цьому місці була пошкоджена, тому цілком імовірно, над рядком міг міститися знак скорочення, або ж нижня риска літери Р була горизонтально перекреслена, що давало б змогу читати тут *per*, *par*, *por*. З усіх можливих варіантів за контекстом нам прийнятний лише прикметник *opportuna* (>*optuna* = ‘підходящі’, ‘доречні’, ‘гідні’), узгоджений за відмінком з *beneficia* та *oblata*. У пошкоджений початок другого рядка з легкістю можна вмістити доречне тут *que fecerunt* (які були), особливо, враховуючи можливість прийнятних скорочень. У третьому рядку ми знаходимо родові ім’я та ім’я по батькові, вочевидь, дарувальника. Ім’я стоїть в акузативі, що передбачає, вочевидь, наявність перед ним прийменника *per*. Безпосередньо перед родовим іменем мало стояти особисте. На його місці видно лише дві останні літери –*ob*. Напевно необхідне закінчення імені –*um*, або –*em* було скорочене. Ми схилиємося до того, що тут могло бути ім’я в акузативі – *Iacobum* (Джакомо). Лакуна між прийменником та ім’ям могла бути заповнена традиційно скороченим іменником-гонорифіком *dominus* у тому ж відмінку.

У четвертому рядку навіть зараз можна дуже легко прочитати прикметник *venerabilem* (‘високоповажний’). Слово стоїть в акузативі. Загалом, після нього має стояти ім’я безпосереднього отримувача дарунку, в нашому випадку, очікувано, – священника чи очільника монастиря. До того ж прикметник *venerabilis*, як і *reverendus* традиційно могли супроводжувати імена священнослужителів. Вочевидь, перед прикметником та іменем в акузативі мав стояти прийменник *ad*. Наприкінці збереженої частини рядка чітко видно чотири літери *boni*. Усі наші попередники одностайно вважали, що ці літери являють собою початок особистого імені в акузативі, як і прийменник *venerabilem*, – *Bonifacium*. Між цим іменем та скороченням назви міста *Sold(daie)* (з навкіс перекресленою D, що дуже характерно для солдайських плит та документів) на початку наступного, п’ятого рядка залишається небагато місця. Між ними напрошується якийсь іменник, який мав би означати посаду цієї людини. Доречним тут, враховуючи священницький сан, може бути, на наш погляд, лише *episcopum*, адже тільки до цієї посади пасує визначення у вигляді назви міста – *Soldai* (Солдайський). У разі відсутності на посаді єпископа, католицьку общину міста міг очолювати капелан (*cappellanus*,

capelanus). В іншому випадку, тут би стояла знову назва (дедикація) або позначка церкви чи монастиря, наприклад, *cliricum ecclesie Sancte Marie de Soldaia*, але для цього громіздкого, в нашому випадку, виразу бракує місця. До того ж, католицький єпископ Солдаї на таке ім'я *Bonifacius* нам дуже добре відомий.

Читання наступного прислівника *atributa* ні в кого не викликає сумніву, до того ж, він дуже добре узгоджується з попередніми *oportuna beneficia* та *oblata*. Тепер уже стає зрозуміло, що донатор Джакомо Леарді, син Франческо, обдарував церкву Св. Марії, а свій дарунок безпосередньо передав єпископові Солдаї на ім'я Боніфачо. Нерозтлумаченим лишається скорочене слово, що стоїть перед ім'ям єпископа, яке узгоджено з ним за відмінком, адже остання його літера – М. На прорисовці перед М чітко видно вертикальну праву риску літери та горизонтальну, що примикає зліва до неї чітко посередині. М. Фармаковському здавалося, що це були залишки маюскульної літери А, натомість О. Скржинській – В. Враховуючи, що йдеться про єпископа, цілком імовірним видається припущення, що на цьому місці мало б стояти скорочення від *fratrem* у вигляді поширеної абрєвіатури *frem* зі знаком скорочення. Порядок слів при іменуванні церковного ієрарха, який ми запропонували, є цілком традиційним для генуезького діловодства, за порядком використання термінів – *ad venerabilem fratrem Bonifacium episcopum Soldaie*. Тобто перед ім'ям стоїть гонорифік, а після – посада чи титул.

Найважчою для розуміння є друга половина п'ятого рядка напису, після слова *atributa*. На прорисовці чітко видно літери OCIS, з лакуною в 3+ літер перед ними. Після закінчення цього фрагмента, без проміжку проглядає, здається, Т. Хоча, як вже було вказано, проміжок між словами міг бути не вказаний, або художник дещо змістив літери одну до одної. Пошук латинських слів з таким сполученням літер (OCIST) дає дуже мало результатів, тому насмілимося припустити, що ми тут маємо кінець якогось слова з закінченням на *-is* та початок іншого на Т. Перше, що спадає на думку, враховуючи лакуну перед тим, – *de locis*, адже відомо, що пожертви могли надавати не тільки фізичними грошима, але й паями в комперах (по-сучасному, в державних облігаціях) і цьому є численні приклади⁵². Паї в комперах якраз і позначалися словом *locus*. У цьому випадку виходить дуже гармонійний текст *beneficia ... atributa de locis ... compere* (пожертви ... передані з (числа) паїв компери). Число паїв тоді, без сумніву, – три (*tribus > t'b*).

Тепер залишилося заповнити дві лакуни перед та після *omni die in perpetuum*. Тут обов'язково мав бути текст з *una missa pro anima* (одна меса за душу) з варіаціями відмінка та з позначкою за чію душу, наприклад *dicti viri*. Крім того, тут необхідний якийсь присудок або *qui deputavit* або *celebrabitur* або *assignata est*. Варіантів реконструкції цього фрагмента тексту

⁵² *Corpus inscriptionum medii aevi Liguriaie*, t. II, p. 174, № 217 (1437 p.).

досить багато, особливо враховуючи можливість скорочень, але вони не змінюють загального сенсу, який і без того вже зовсім зрозумілий.

- Щільний сірий “меганомський” пісковик (більший фр-т 0,23 × 0,25 × 0,10 м, менший – невідомо. У О. Скржинської та Д. Валькова вказані неправильні розміри та переплутані фрагменти). Знайдено 1912 р. при розібранні на каміння руїн казарм 1798 р. російського гарнізону. О. Бертъє-Делагард вказав, що руїни цих казарм знаходилися між баштами 1392 та 1409 рр. Тож ці два фрагменти однієї плити з написом виявлені у кладці однієї з двох східних казарм, одна з яких безпосередньо примикає зі сходу до решток католицького храму, повністю розчищених 1981–1983 рр.
- Один з фрагментів (більший) зберігається в фондах музею “Судацька фортеця” Національного заповідника “Софія Київська”. КП–584. Інв. № ДККМ–21. Другий – втрачено під час Другої світової війни.
- *Латышев* (ИАК вып. 47, 1913), с. 108–109; *Skrzinska* (ASLSP vol. LVI, 1928), р. 124–125, № 52; *Скржинская* (2006), с. 234–237; *Вальков* (2015), с. 137–139, № 19.
- Обламаний із боків з усіх сторін. Лицева поверхня пошкоджена на 50 %.

Транскрипція за збереженим фрагментом, архівними світлинами
та архівною прорисовкою:

[MCCCLXXXX...·]DIE·XV·OCT·PP·OPTU[NA·BÑFICIA]
[Q·FR]T·OBLATA·ECLĒ·BTE·MARI[E·P·DOMI]
[NUM·IAC]OB·LEARDŪFILIŪ·DÑI·FRACIS[CI·ʒ·A·EO]
[AD·]VENERABILEM[·FRĒ]M·BONIF[ACIŪ·EP̄M
[S]OLD·ATRIBUTA·[DE·L]OCIS[·]T[ⁱB·ʒPE·ASIGNA]
[TA·Ē·O]NĪ·DIE·Ī·PPET[Ū·UNA·MISA·P·A^a·DCI·VIRI]

Розкриття скорочень:

MCCCLXXXX...·DIE·XV·OCT(obris)·P(ro)P(ter)·OP(or)TUNA·B(e)N(e)FICIA
Q(ue)·F(ue)R(un)T·OBLATA·ECL(esi)E·B(ea)TE·MARIE·P(er)·DOMI
NUM·IACOB(um)·LEARDU(m)·FILIU(m)·D(omi)NI·FRA(n)CISCI·(et)·A·EO
AD·VENERABILEM·F(rat)REM·BONIFACIU(m)·EP(iscopu)M
SOLD(aie)·ATRIBUTA·DE·LOCIS·T[(r)IB(us)·C(om)P(er)E·AS(s)IGNA
TA·E(st)·O(m)NĪ·DIE·I(n)·P(er)PET[U(um)·UNA·MIS(s)A·P(ro)·A(nim)A·D(i)
C(t)I·VIRI

Реконструкція тексту:

MCCCLXXX... die XV Octobris. Propter oportuna beneficia que fuerunt oblata ecclesie Beate Marie per dominum Iacobum Leardum filium domini Francisci et a eo ad venerabilem fratrem Bonifacium episcopum Soldaie atributa de locis tribus compere assignata est omni die in perpetuum una Missa pro anima dicti viri.

Переклад:

139., дня 15 жовтня за гідні пожертви, які було зроблено церкві Блаженної Марії паном Якобо Леардо, сином Франческо, та від нього передане високоповажному братові Боніфачо, єпископу Солдаї, із трьох паїв громадянського займу, заведено було [читати] щодня довічно одну месу за [спасіння] душі цього пана.

У такий спосіб нам вдалося приблизно, але, на наш погляд, досить вірогідно, реконструювати текст дуже цікавого за змістом напису, який, без перебільшення, надає надзвичайно рідкісну інформацію про релігійне життя католицької парафії генуезької Солдаї. Час залишив нам, буквально, уламки історичної інформації про цю епоху. Було б великим упущенням не скористатися ними повною мірою. Тож постає питання, хто ті люди, що згадані в цьому донаторському тексті?

Імен католицьких (латинських) єпископів Солдаї за період реального існування цієї катедрі у джерелах збереглося не так вже й багато⁵³. Згаданий у нашому написі єпископ Солдаї – Боніфачо – єдиний з цього списку, хто мав таке ім'я. Ще 9 квітня 1393 р. в одному нотаріальному акті він згаданий як обраний та призначений на єпископство Варни (Болгарія). З цього акта стає також відомим його родове ім'я – Сурді, або Сорді (*de Surdis, de Sordis*), а походив він з Кафи (*de Caffa*). Судячи з формулювання цього документа, своє призначення на цю посаду він отримав нещодавно⁵⁴. Дуже швидко, вже 5 червня 1393 р., на його місце до Варни було призначено наступника⁵⁵, а Боніфачо було переведено до єпархії Солдаї⁵⁶. Здається, якісь обставини

⁵³ G. FEDALTO, *La Chiesa Latina in Oriente*, vol. II: *Hierarchia Latina Orientis // Studii religiosi*. 3, Verona (Casa editrice Mazziana), 1976, p. 230–231.

⁵⁴ *Codice diplomatico delle colonie Tauro–Liguri (1453–1475)*, t. II, parte II: 1473–1475, ed.: et com. A. VIGNA // *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, vol. VII, parte II, Genova, 1879–1881, p. 721: *reverendus in Xpisto pater et dominus, frater Bonifacius de Surdis, de Caffa, ellectus et preconizatus episcopus Varnensis*.

⁵⁵ L. WADDING, *Annales minorum seu trium ordinum a S. Francisco Institutorum*, vol. 4, Lugduni, 1637, p. 302: *Creatus est Antistes Vernen. fr. Antonius Petri de Malliano, per translationem Bonifacii ad ecclesiam Soldanen. 3 Non. Iunii*.

⁵⁶ G. FEDALTO, *Op. cit.*, p. 231. У Джорджо Федальто приведена дата 19 серпня 1393 р. з посиланням на кодекс з Ватиканського архіву: ASVat, *Obligaciones et Soluciones*, 48, f. 185 (Bonifacio IX, a. IV).

завадили йому виконувати свої обов'язки в Болгарії, або він сам вважав за краще відмовитися від цього призначення. Причини могли бути й інші. Наприклад, терміново був потрібен пастир для католицької громади Солдаї, цього доволі великого та стратегічно значущого міста, залежного від генуезців. Однак, не висуватимемо безпідставних гіпотез. Солдая, за свідченнями джерел, була знайома братові Боніфачо задовго до його призначення на катедру цього міста. У 1381–1382 рр. він виконував обов'язки капелана при вікарії Приморської Готії⁵⁷, що безпосередньо межувала з дистриктом Солдаї. Саме консули Солдаї мали досвід у стосунках з населенням цього регіону й, після складання з себе обов'язків консула, виконували якісь важливі доручення в Готії, як, наприклад, Рафаеле Ультрамарино в 1381 р.⁵⁸

Передивляючись бухгалтерські книги Кафи за XIV ст. (збереглися книги лише за 1374–1375, 1381–1382, 1386–1387 рр.), ми не знайдемо жодної згадки про католицьких єпископів Солдаї, на відміну від книг XV ст. (найбільш рання – 1410 р.), де щорічно фіксували регулярні, хоча і скромні, виплати на їхнє утримання, адже прямі доходи катедри були дуже мізерні⁵⁹. Натомість, у тих же книгах XIV ст., у відомостях про виплати “пенсіонерам” Солдаї (*provisionati Soldaie* – переважно, позаштатні службовці), ми знаходимо рахунки виплат на утримання на ім'я брата Андреа, архієпископа Солхата. Виходячи з того, що він отримував гроші за відомістю пенсіонерів саме Солдаї, ми давно вже припустили, що солхатський архієпископ на той час, проживав саме в Солдаї, де виконував обов'язки пастиря католиків саме цього міста, за відсутності окремого католицького єпископа Солдаї⁶⁰. Зараз до аргументів додано дані бухгалтерської книги 1386–1387 рр.⁶¹ Перебувати в Солхаті католицькому єпископові тоді, мабуть, було небезпечно, особливо під час т. з. Солхатської війни 1386–1387 рр.⁶²

⁵⁷ ‘Massaria Caffae 1381–82’, *ASG, San Giorgio*, Sala 34, 590, 1226. f 302r, 402r: *Frater Bonifacius Surdis ordinis minorum missus Gotiam cum domino Iohanne Camullio vicario tocus Gotie*.

⁵⁸ Див.: ‘Massaria Caffae 1381–1382...’, f 65v: *Item die XXIII decembris pro magistro Raffaele Ultramarino et socio missis per Gotiam usque ad Cymbalum occasione vixitandi dicta locha et sunt pro certis expensis factis per ipsos in diebus XXIII...*

⁵⁹ Див. скаргу до папського престолу єпископа Солдаї Людовіко від 15 грудня 1427 р. *Acta Martini P.P. V (1417–1431)*, Ed. F.L. ТАУТУ // *Fontes. Series III, vol. XIV, t. II. Romae*, 1980, p. 960, № 374a.

⁶⁰ А. В. Джанов, ‘Каффа и Крым во второй половине XIV в. (преимущественно по данным книг массарии Каффы)’, *Сугдейський збірник*, вип. 1 (VII), К., 2018, с. 109–110, прим. 185; ‘Massaria Caffae 1374–75’, *ASG, SG*, Sala 34, № 590, 1225. f 3v, 12v, 95r, 110r, 151r, 159v, 161r, 296v; ‘Massaria Caffae 1381–82’, *ASG, SG*, Sala 34, № 590, 1226. f 74r: *Dominus frater Andreas archiepiscopus Surchatensis ordinis minorum provixionatus Soldaie...*

⁶¹ ‘Massaria Caffae 1386–87’, *ASG, SG*, Sala 34, № 590, 1226bis. f 568v: *Item ea die pro fratre Andrea episcopo... f 573r: Provisionati soldaie ad asperos. frater Andreas episcopus de sorcati qui habere...*

⁶² А. В. Джанов, ‘Каффа и Крым...’, с. 94–102.

Ми не можемо сказати напевно, чому брата Андреа відсторонили від піклування про катедру Солдаї. Імовірно, він, нарешті, зміг дістатися свого основного місця служіння. Його наступник посів місце архієпископа Солхата не пізніше, ніж 5 жовтня 1396 р.⁶³ Текст папської булли вказує на смерть Андреа, що трапилася напередодні. Коли саме – не відомо. Мабуть, минуло достатньо багато часу, допоки призначили наступника. Варто пам'ятати, що 1395 р. війська Тимура остаточно розбили золотоординського хана Токтамиша. Хоча розгром Криму військами Тимура зараз дослідники піддають сумніву⁶⁴, безперечно, що християнам у тодішній татарській столиці Криму – Солхаті того року було не дуже комфортно – першими під час війни завжди потерпають іноземці та іновірці, бо саме на них, у першу чергу, лягає підозра у зраді та допомозі ворогові, їх насамперед грабують під час відсутності сил правопорядку.

Повернімося до єпископа Солдаї. Тож, найімовірніше, брат мінорит Боніфачо був першим католицьким єпископом міста. Із тексту нашого напису зрозуміло, що він мав якийсь стосунок до храму Св. Марії в Солдаї. Цей храм, один із небагатьох католицьких храмів міста і, вірогідно, його катедральна католицька церква. На це натякають відомості джерел першої половини XV ст. Відомо, що солдайський єпископ Людовіко ді Сан-П'єтро ді Кафа подав декілька петицій до папського престолу й уряду Генуї⁶⁵ та навіть особисто їздив до Риму в пошуках справедливості. Причиною стало те, що францисканці відібрали у нього катедральний собор. Як не дивно, в бухгалтерських книгах казначейства Кафи XV ст. окрім невеликої “пенсії” єпископові Солдаї, тобто брату Людовіко, постійно фіксували виплати різним особам з братів міноритів, які виконували функції капеланів церкви Св. Марії в Солдаї⁶⁶. Отже, враховуючи все вищезгадане, ми доходимо висновку, що наприкінці XIV ст. катедральним католицьким собором Солдаї була саме церква Св. Марії. Саме її фундаменти було розчищено під час археологічних досліджень 1981 р. На це вказує знахідка розібраного нами напису зі згадкою

⁶³ G. GOLUBOVICH, *Bio-Bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Francese*, t. V: 1346–1400, Quaracchi, 1927, p. 314 із покликом на *Bullarium franciscanum sive romanorum pontificum constitutiones, epistolae, diplomatibus ordinibus minorum, clarissarum, poenitentium*, ed. C. EUBEL, t. VII: *Urbani VI, Bonifatii IX, Innocentii VII, Gregorii XII, Clementis VII, Benedicti XIII, Alexandri V, Ioannis XXIII, Martini V*, Romae, 1904. n. 198⁵.

⁶⁴ В. Л. Мыщ, “Крымский поход” Тимура в 1395 г.: историографический конфуз, или археология против историографической традиции”, *Генуэзская Газария и Золотая Орда*, vol. 1, Казань; Кишинев (Stratum Plus), 2015, с. 99–123.

⁶⁵ С. П. КАРПОВ, ‘Регесты документов фонда “Diversorum filze” секретного архива Генуи, относящиеся к истории Причерноморья’, *Причерноморье в средние века*, вып. 3 (1997): 17–18.

⁶⁶ ‘Massaria Caffae 1424–26’, *ASG, SG, Sala 34, № 590, 1264. f 364r: Frater Iacobus de padoa ordinis minorum capelanus Ecclesie sancte marie de soldaia provisionatus...*; f 364v; 365r.

Мал. 17. Герб Леардо з гербовника Баварської бібліотеки сер. XVI ст.

про неї, саме у кладці казарми 1798 р. Нагадаємо, що залишки цієї казарми знаходилася біля руїн цієї церкви, а каміння на будівництво казарм брали зі стін давно занедбаних споруд, що знаходили поблизу. Судячи з часу призначення наступників⁶⁷, єпископ Боніфачо Сурді помер десь близько 1400 р.

Тепер треба з'ясувати, ким міг бути донатор церкви Св. Марії в Солдаї – Якобо Леардо, син Франческо. Геральдичний посібник Анджело Скорци лише сповіщає, що це сімейство походить з Лігурійської Рив'єри, та натуралізувалося в Генуї десь близько 1200 р.⁶⁸ У золотому полі їхнього герба містилися три лазурні перев'язи, пересічені червоною балкою. В деяких випадках балка відсутня. У главі герба в золотому полі чорний коронований імперський орел, що вказує на належність родини до табору гібелінів. Такий самий герб є в гербовнику Баварської бібліотеки середини XVI ст.⁶⁹ (Мал. 17).

⁶⁷ G. FEDALTO, *Op. cit.*, p. 231.

⁶⁸ A. SCORZA, *Op. cit.*, p. 136, № 411.

⁶⁹ 'Neapolitana Genuensiaque insignia', *Bayerische Staatsbibliothek*, Cod. icon. 279. f 131r.

Під написом на нашій плиті добре видно вигнутий верхній край щита зі звичайною смуговою каймою по краю. Не має сумнівів, що на цьому щиті було зображено герб родини Леардо.

Франческо Леардо – батько дарувальника, судячи з усього, був відомою персоною в Генуї. 1381 р., під час Кьоджської війни він перебував у складі військової комісії⁷⁰. Як батько дванадцятьох дітей він міг би не платити податків, але 1384 р. його зобов'язали платити військовий збір, установлений за умовами Туринського миру з Венецією⁷¹. Обов'язково треба додати, що до 1381 р. у генуезьких факторіях Чорного моря перебував ще один представник сімейства, на ім'я Франческо, син арбалетника Антоніо, але, згідно його заповіту, він не мав сина на ім'я Якобо, адже його спадкоємцем став його родич – Гвірардо Леардо⁷². Мабуть, саме цей Гвірардо протягом 1381–1382 рр. виконував обов'язки масарія Кафи⁷³. Ще один представник родини Леардо – Бенедикт – протягом 1386–1387 рр. обіймав посаду сабарбарія Кафи⁷⁴.

Ім'я Джакомо Леардо в доступних нам джерелах з'являється лише 1408 р. Тоді Джакомо отримав призначення на не дуже дохідну⁷⁵, але важливу посаду консула малоазійської факторії Сіміссо (*Simissi, Simisso*, сучасний *Samsun*)⁷⁶. А вже у 1413–1415 рр. Джакомо Леардо керував монетним двором Генуї⁷⁷. У документах 1416 р. його ім'я ми бачимо серед членів Ради дванадцяти мудрих старійшин Генуї⁷⁸. 1418 р. в Генуї він вів протокол переговорів генуезького дожа Томазо ді Кампофрегозо з представником трапезундського імператора – Кір Теодором Доріанітом⁷⁹.

⁷⁰ GUSZTÁV WENZEL, 'A turini békekötés, MCCCLXXXI', *Magyar történelmi tár.* 11. 1862, p. 53.

⁷¹ *I Libri Iurum della Repubblica di Genova*, a cura di F. MAMBRINI, vol. II/3 // *Fonti per la storia della Liguria*, 22, Genova, 2011, p. 828, № 352.

⁷² G. AIRALDI, *Studi e documenti su Genova e l'Oltremare // Collana storica di fonti e studii*, diretta da GEO PISTARINO, 19, Genova, 1974, p. 67–70, № 23, 25; *Акты генуезских нотариев, составленные в Каффе и в других городах Причерноморья в XIV–XV вв.*, под ред. С. П. КАРПОВА; сост. М. Г. АЛЬВАРО, А. АССИНИ, Л. БАЛЛЕТТО, Э. БАССО, Москва; Санкт-Петербург (Алетейя), 2018, с. 253–256, № 13.

⁷³ 'Massaria Caffae 1381–1382', *ASG, San Giorgio*, Sala 34, № 590, 1226. f 402r.

⁷⁴ 'Massaria Caffae 1386–1387', *ASG, San Giorgio*, Sala 34, № 590, 1226 bis. f 41v.

⁷⁵ 20 сомів на рік. Див.: 'Massaria Caffae 1410–1411', *ASG, San Giorgio*, Sala 34, № 590, 1227. f 362r.

⁷⁶ M. BUONGIORNO, *L'amministrazione genovese nella Romania: legislazione, magistrature, fisco // Studi di storia delle esplorazioni*, 5, Genova (Fratelli Bozzi), 1977, p. 339 з посиланням на *ASG, Archivio Segreto*, 502, f 23r.

⁷⁷ C. DESIMONE, *Tavole descrittive delle monete della zecca di Genova // Atti della Società Ligure di Storia Patria*, vol. XXII, Genova, 1928, p. 276.

⁷⁸ *I Libri Iurum della...*, p. 417.

⁷⁹ *Notes et extraits pour servir à l'histoire des Croisades au XVe siècle*, ed. N. IORGA // *Revue de l'Orient latin*, t. IV, Paris, 1896, p. 578–590.

Ми бачимо, що сам Джакомо та його близькі родичі займали в генуезькому суспільстві високе становище і обіймали важливі державні посади в метрополії та заморських факторіях. Ми навели лише найбільш значущі відомості з джерел. Все це, звісно, не заперечує їхньої участі у великій морській торгівлі на маршрутах від Атлантики до Чорного моря. Тож, можемо припустити, що свою кар'єру державного чиновника Джакомо міг розпочати у Криму, але доказів цього ми поки не маємо. Проте відомо, що десь між 1393 і 1400 рр. він перебував у Солдаї, де і зробив благодійний внесок на катедральну католицьку церкву Св. Марії. На щастя, уламки лапідарного напису, який свідчив про це, не загинули, як десятки, якщо не сотні подібних.

Напис із посвятою Богові та святому

До корпусів генуезьких написів Солдаї потрапив лише один, який знаходиться у приміщенні так званого “храму з аркадою” або “мечеті”, яка розташована в крайній східній точці фортеці. Цей напис в інтер'єрі споруди, на карнизі міхрабу датується 1373 р.⁸⁰

Чомусь з поля зору дослідників випав ще один напис з цієї ж споруди, на який вперше звернув увагу ще швейцарський учений-мандрівник Фредерік Дюбуа-де-Монпере⁸¹. Він знаходився на зовнішній стіні приміщення у відкритому привхідному портику біля східної стіни. Порттик був поділений стовпами та пілонами на три частини (Мал. 18). (На плані-реконструкції помилково додано ще один зайвий стовп). У північній частині портику знаходились двері, які вели в приміщення (на плані Ф. Дюбуа-де-Монпере позначено літерою “b”). У двох інших стіну приміщення прорізали два вікна, багато прикрашені різьбленим орнаментом (на плані Ф. Дюбуа-де-Монпере над літерою “D”). Одне вікно (північне) зберіглося до нашого часу, а інше (південне) було спотворене протягом XIX–XX ст. руйнуваннями та перебудовами й натеper перетворилося на дверний отвір. Напис містився саме на перекритті цього південного отвору. Вже за часів Ф. Дюбуа-де-Монпере більшу частину поверхні блоку з написом було дуже пошкоджено. У своєму друкованому звіті він наводить лише закінчення двох рядків напису: 1 [.....]EDEO, 2 [.....SOLDA]YA⁸². На цей напис звернув увагу і В. Юргевич, але під час його

⁸⁰ А. В. Джанов, А. М. Фарбей, ‘Дата строительства купольного здания в Судакской крепости’, *Вспомогательные Исторические Дисциплины*, вып. XXXI, Санкт-Петербург, 2010, с. 38–46.

⁸¹ F. DuBois de Montpéroux, *Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses et les Abkhases, en Colchide, en Géorgie, en Arménie et en Crimée*, t. V, Paris, 1843, p. 357–58.

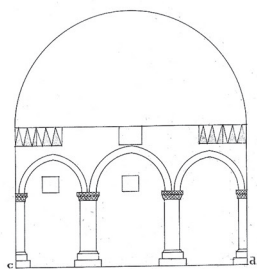
⁸² *Deux fenêtres percées dans la muraille de l'est, donnent dans un portique voûté qui longeait ce côté de l'édifice; les cadres en sont aussi d'un travail de dentelle très-commun à l'Arménie et à la Géorgie. Sur celle marquée b sur le plan, se trouvait une inscription gothique génoise, en deux lignes en grande partie effacée; on ne lit que la fin de la première ligne edeo, et celle de la seconde Soldaya.*

III Série Architecture.

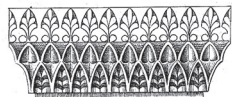
Pl. XXVIII

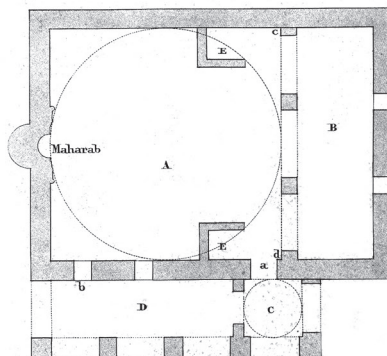
ÉGLISE GÉNOISE CHANGÉE EN MOSQUÉE DANS LA FORTERESSE DE SOUDAG EN CRIMÉE

Coupe de l'Église ou Mosquée de cad

Chapiteau des pilastres.

Plan de l'Église ou Mosquée

10m 20m 30m 40m 50m 60m 70m 80m 90m 100m

Échelle de 1:100

RUINE DE L'ÉGLISE DE LA FORTERESSE DE SOUDAG (CRIMÉE)

Мал. 18. Зовнішній вигляд, план та розрізи храму з аркадою Судацької фортеці.
Креслення Ф. Дюбуа-де-Монпере

другої поїздки до Судака у вересні 1874 р.⁸³ напис вже був ще більше пошкоджений. Дослідник роздивився лише початок другого рядка та закінчення першого. Однак, він не зрозумів, що напис дворядковий та прив'язав початок другого рядка до закінчення першого: BE[...]E DEO і розтлумачив залишки тексту як початок та закінчення імовірної фрази: *Beatus est qui servit digne Deo* (“Блажен є той, хто Богові старанно служить”). Дослідник відмітив, що напис знаходиться на “карнизи” “других дверей, що ведуть до вівтаря” (міхрабу). Купольний портик він визначив як ризницю, помилково вважаючи, що на його місці колись знаходилося закрите приміщення.

Споруда мечеті в Судацькій фортеці була побудована напередодні захоплення Судака генуезцями, що сталося 19 липня 1365 р. Різьблений декор мечеті будівельники не встигли завершити, хоча вся будівля була готова для використання. Не пізніше 1373 р. вона стала використовуватися як католицька церква. З 1475 р. споруда використовувалася як мечеть. Після захоплення Судака російськими військами 1771 р. будівля мечеті поступово занепадала. 1798 р. її освятили як православну церкву на честь апостола Матвія для Кирилівського або, по іншому, Судацького гарнізонного полку російської армії. Після розформування гарнізону на самому початку XIX ст., уже дуже пошкоджену споруду ще деякий час використовували як приходський храм, а 1816 р. і його остаточно ліквідували. Деякий час приміщення намагалися пристосувати під лютеранську кірху жителі німецької колонії, розташованої біля стін фортеці, але це виявилось дуже незручним, особливо в холодну пору року. Після перенесення лютеранської кірхи, вона знову зазнала значних пошкоджень, оскільки її використовували, навіть, як загін для худоби⁸⁴. Від повної руйнації її зберегло розпорядження імператриці Марії Олександрівни, яке вона надала під час відвідання Судака на запрошення видатного художника Ованеса Айвазяна (Івана Айвазовського) 1865 р.⁸⁵ Було наказано вичистити та закрити вхід у “стародавній храм”. Згодом з'явився дозвіл на реставрацію та надалі – на служіння по вірмено-католицькому обряду. Реставрація тривала протягом 1882–1883 рр.⁸⁶. А ось інтерес до нашого напису в дослідників зник, адже він був ізольований від спостереження ново-збудованим “притвором”, зведеним на місці колишнього відкритого портика. На щастя, збереглися деякі свідчення, які дають змогу більш повно та правдоподібно реконструювати цей цікавий текст.

⁸³ В. Н. ЮРГЕВИЧЪ, ‘Донесеніе о поѣздкѣ в Крым. Г’, с. 398.

⁸⁴ А. Л. БЕРТЬЕ-ДЕЛАГАРД, ‘Каламита и Феодоро’, *Извѣстія Таврической Ученой Архивной Комиссии*, № 55 (1918): 23, прим.

⁸⁵ В. ТОМКЕВИЧ, ‘Судацкій приходъ въ историко-археологическомъ этнографическомъ и бытовомъ отношеніяхъ’, *Таврической церковно-общественный вѣстникъ*, № 10 (1 апрѣля 1907): 414.

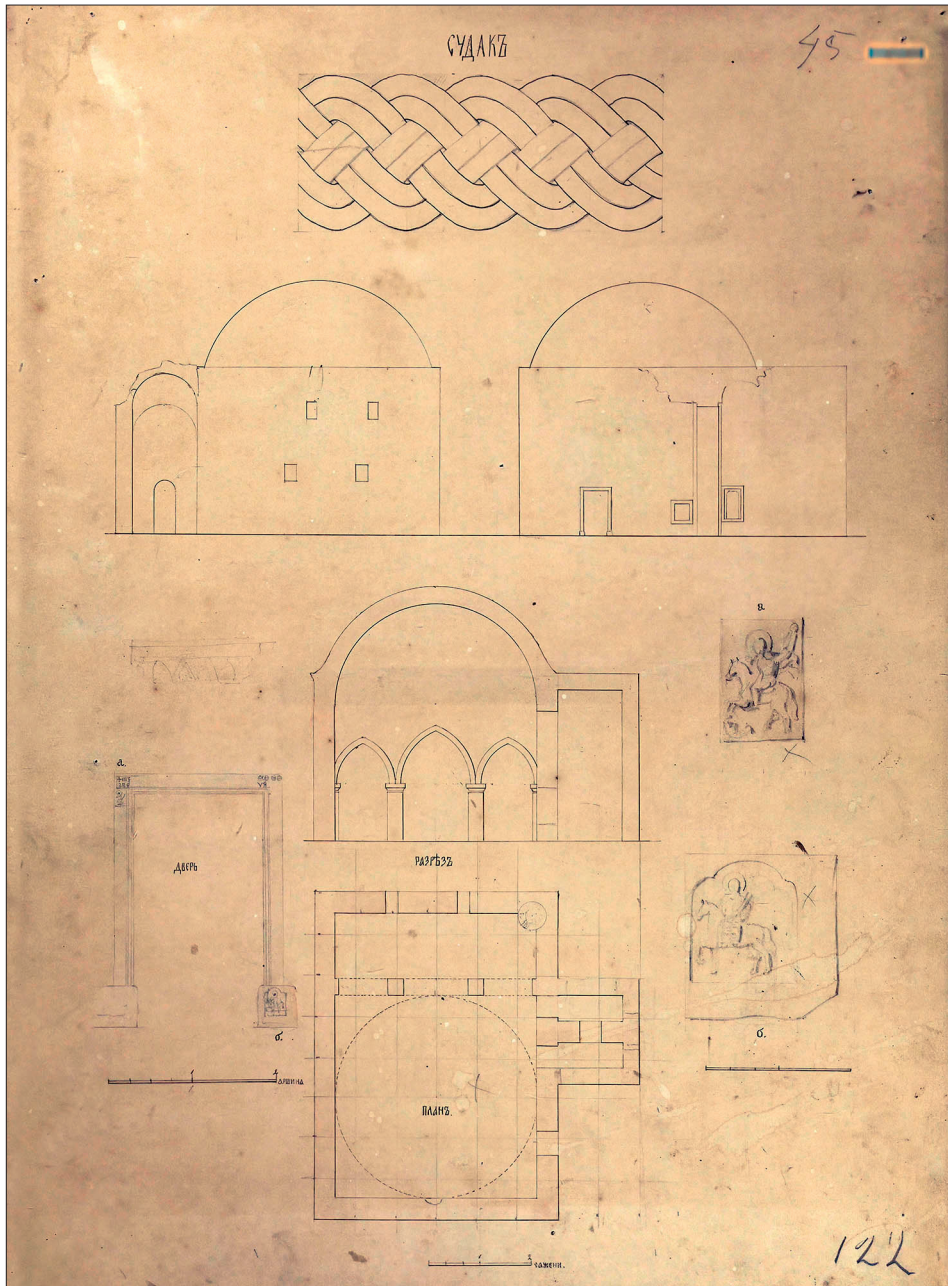
⁸⁶ КУШНЕРЕВЪ СВЯЩ., *Судацкая долина и вновь освященная генуэзская древняя капелла*, Феодосия, 1885, с. 7, 17–18.

Серед архівних матеріалів російського художника-іконописця та церковного археолога Дмитра Струкова, що зберігаються у відділі зображень Російської державної бібліотеки (РГБ), у папці під назвою “Рисунки древних памятников христіанства в Тавриде” (її, мабуть, ще не взято на постійний облік, адже її інвентарний номер бібліотека не розповсюджує) є два аркуші креслень “храму з аркадою” (№ 45 та 46) Судацької фортеці. На одному з них є креслення самої споруди та деталей дверного (!) отвору в південній частині східної стіни основного приміщення (Мал. 19). Тобто, якщо відомості обох дослідників достовірні, за час після відвідання Судака Ф. Дюбуа-де-Монпере і до обстеження Д. Струковим, віконний отвір міг перетворитися на дверний. На верхній перемищці добре видно початок та кінець дворядкового напису латиною, який розпочинається знаком хреста (Мал. 20).

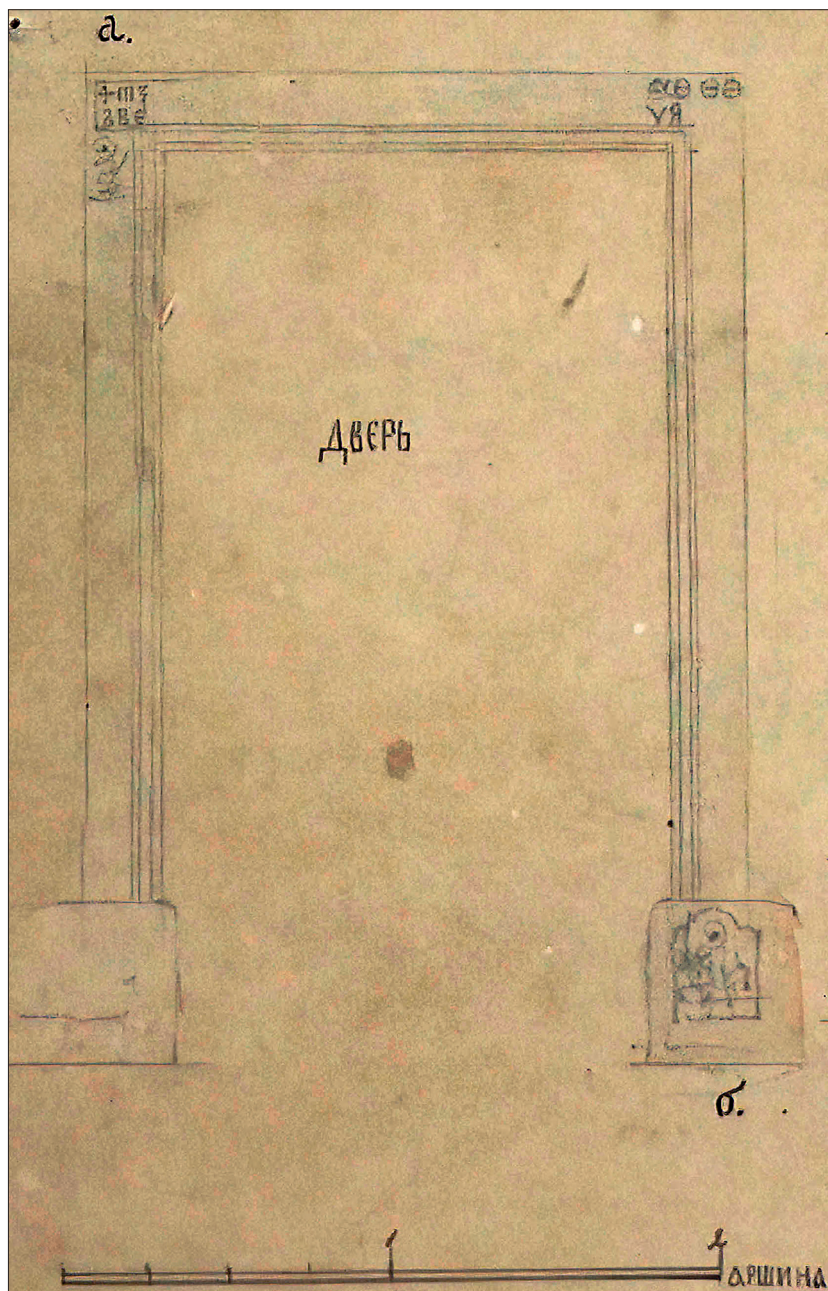
Так чим же насправді був той отвір, над яким знаходився напис? Звернемось до акварелі 1882 р. графині Отолії Крашевської, де зображено південну частину інтер'єру основного приміщення (Мал. 21). На ній ми бачимо у південній частині східної стіни віконний отвір з напівкруглим перекриттям, нижній рівень якого дещо піднятий (орієнтовно на 1 м) над рівнем підлоги приміщення. Малюнок дає, в цілому, реалістичну картину, відтворюючи найдрібніші деталі пошкоджень обрамлення міхрабу (Мал. 22), що підтверджується сучасними натурними спостереженнями. Таким чином, запідозрити автора в викривленні дійсності ми не можемо. На іншій акварелі О. Крашевської ми бачимо той же отвір, але з зовнішньої сторони споруди. З цієї сторони його форма прямокутна. Вигляд цього отвору в цілому не відрізняється від зовнішнього вигляду всіх інших вікон “храму з аркадою”, з одним уточненням – різьблений декор присутній тільки навкруг вікон східної стіни. Звернемося до світлини І. Баранова, на якій зафіксовано одночасно частково неушкоджене обрамлення північного віконного отвору східної стіни та залишки обрамлення південного (Мал. 23)⁸⁷. Не підлягає сумніву, що нижній рівень декору обох отворів точно співпадає. А от верхній рівень південного вищий десь на 20 см. Деталі різьбленого обрамлення вікон можна роздивитися на прикладі північного отвору (Мал. 24). Збережені деталі різьблення обох вікон співпадають. Чим були викликані ці лінійні розбіжності не зрозуміло, але одне стає ясно, на дверний отвір південне вікно було перетворене тільки під час реставрації споруди, десь перед 1883 р.

- Щільний білий нумулітовий вапняк (за обмірами Д. Струкова ~ 1,42 × ~ 0,17 м), являє собою перекриття віконного отвору на зовнішньому фасаді східної стіни основного приміщення “храму з аркадою”, ближче до південної його частини.

⁸⁷ И. А. Баранов, ‘Зальное купольное здание Судакской крепости’, *Сугдейский сборник*, вып. II, К.; Судак (Академперидика), 2005, с. 637, рис. 3.

Мал. 19. Храм з аркадою Судацької фортеці. Креслення Д. Струкова

Мал. 20. Псевдо-дверний отвір храму з аркадою Судацької фортеці.
Креслення Д. Струкова

SOLDAIA - Interno della chiesa genovese, nella cinta di S. Elia, intieramente restaurata nel 1882 dal prevosto armeno cattolico di Teodosia, R. P. Cherubino Kuschnerof (monaco di S. Lazzaro in Venezia), e restituita al culto.

Da disegno dal vero della contessa OTOLIA KRASZEVSKA

Мал. 21. Інтер'єр храму з аркадою Судацької фортеці перед реставрацією.
1882 р. Акварель О. Крашевської

SOLDAIA - Facciata orientale ed entrata della chiesa genovese nella cinta di S. Elia; veduta presa nel 1881, prima del restauro.

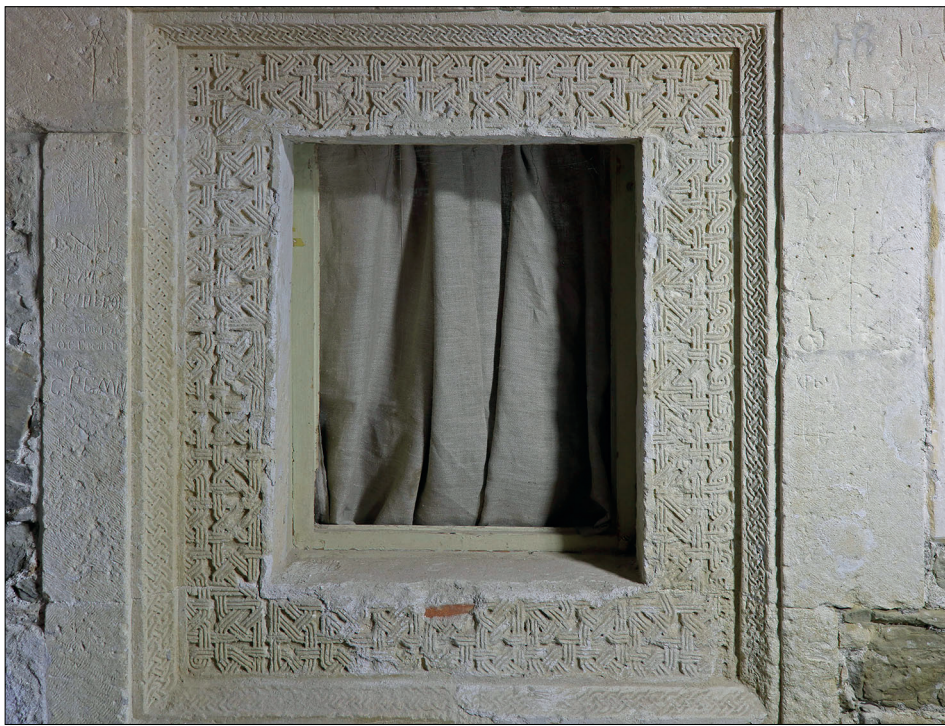
Da disegno dal vero della contessa OTOLIA KRASZEVSKA.

Мал. 22. Східний фасад храму з аркадою Судацької фортеці перед реставрацією.
1882 р. Акварель О. Крашевської

- In situ. В інтер'єрі “притвору” “храму з аркадою”.
- *Dubois de Montpéreux* (t. V. 1843), p. 357–358; *Юрґевич* (ЗООИД т. XI, 1879), с. 398.
- Уже в першій половині XIX ст. напис був дуже пошкоджений (вивітрився?). Роздивитись можна було тільки початок і кінець напису. Під час Другої світової війни майже весь блок перекриття було виламано зі свого місця, разом із правою стороною обрамлення. Згодом ці блоки зникли. Неушкодженими залишилися тільки три останні літери наприкінці першого рядка напису.

Мал. 23. Обрамлення вікон храму з аркадою Судацької фортеці.
Світлина І. Баранова

Мал. 24. Збережене обрамлення північного вікна храму з аркадою Судацької фортеці. Сучасна світлина

Транскрипція із залученням іконографічного матеріалу:

1. + M[CCCLXX..... НОС FUIT DEDICAR]E DEO
2. 2 VE[ATO GEORGIO DE SOLDA]YA

Переклад:

+Такого-то року [це ... було присвячен]о Богові та бла[женному Георгієві ... Солд]аї

Напис виконано глибоко вирізьбленими округлими маюскульними літерами. У написі присутні проміжки між словами. Їх не відзначено додатковими знаками. Напис було датовано, адже після знака хреста на початку напису Д. Струков зафіксував літеру М, яку, вочевидь, треба тлумачити як початок цифрової позначки року (= <anno> millesimo...). Наявність дати на початку напису, якщо ми не помиляємось, може свідчити про її меморіальний характер. Наприкінці цього рядка Д. Струков відобразив не зовсім ясні літери, які завдяки свідченням Ф. Дюбуа-де-Монпере, В. Юргевича та наявним і зараз

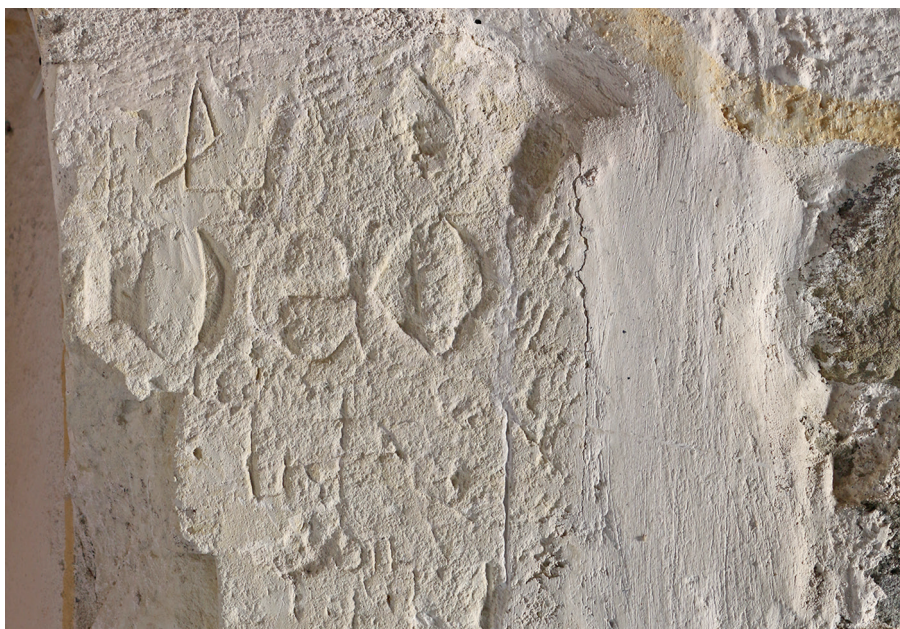
залишкам можна впевнено відтворити як [.....]e deo. Загальні обриси літер у копії Д. Струкова не заперечують таке прочитання та відповідають сучасному вигляду цих літер. Другий рядок розпочинався знаком у вигляді дзеркально відображеної літери S. Можна впевнено його інтерпретувати як цілком прийнятну для пізнього середньовіччя абrevіатуру для сполучника et. Після цього на малюнку Д. Струкова чітко видно дві літери BE. Це саме підтверджують і свідчення В. Юргевича. Насамкінець, наприкінці другого рядка Д. Струков роздивився дві літери YA, які спостерігав і Ф. Дюбуа-де-Монпере. Ці дві літери, з певною вірогідністю, можна інтерпретувати як закінчення назви міста [.....solda]ya, як це й запропонував Ф. Дюбуа-де-Монпере. У цій граматичній формі написання назви міста зафіксовано деякими епіграфічними пам'ятками Судацької фортеці, а також рукописними документальними джерелами, а саме, бухгалтерськими книгами казначейства Кафи. Напевно, думка Ф. Дюбуа-де-Монпере має сенс тому, що в класичній латині було лише декілька слів з подібним закінченням.

Тож, ми маємо тільки ймовірний початок цифрової позначки року та одне чітко прочитане слово: *Deo* (dat. або abl. sing.). Це не єдине, що можна дістати з цих нещасних залишків минулого. Якщо за словом *Deo* слідує сполучник *et*, то наступне слово, найвірогідніше, теж мало б бути у формі датива чи аблатива. Перше, що спадає на думку при погляді на фрагмент цього тексту *deo et be[.....]*, виходячи з контексту християнських епіграфічних (і не тільки) текстів, останнє слово, найвірогідніше, треба відтворити як *beato*, або *beate*, *beata*, ну і, звичайно, *beatis*. Без сумніву, цей прикметник міг стосуватися Богородиці, або когось зі святих, якого згадали у написі разом із Богом. Звичайно, цей класичний прикметник у середньовічній дипломатиці міг стосуватися не обов'язково лише святих, але і пересічних і не зовсім людей, як, наприклад, у формулюваннях на кшталт: *in perpetuam elemosinam beatis pauperibus sancti hospitalis Ierusalem* або: *dedi et concessi et hac carta mea confirmavi Deo et beato Iohanni Baptiste et beatis pauperibus sancti hospitalis Ierusalem totam terram ... in liberam et puram et perpetuam elemosinam*⁸⁸. Але в нашому випадку, мабуть, краще схилитися до першого варіанту. Чому? Звернемо увагу на деталі оформлення обрамлення, на верхній балці якого містився напис. До нашого часу в нижній частині збереженого бічного укусу наявне досить грубе рельєфне зображення, в якому можна роздивитися вершника – св. Георгія (Мал. 25). Є воно і на прорисовці Д. Струкова. До того ж, на цій прорисовці добре видно ще одне рельєфне зображення того самого св. Георгія у верхній частині протилежного укусу (Мал. 19). Автор замальовки зробив навіть окремі збільшені малюнки цих двох рельєфів. Характер вико-

⁸⁸ *Cartulary of the Knights of St. John of Jerusalem*, ed. M. GERVERS // *Records of Social and Economic History*. New Series 6, Oxford (British Academy. Oxford University Press), 1982.

Мал. 25. Збережений рельєф з зображенням св. Георгія на обрамленні вікна храму з аркадою Судацької фортеці. На кресленнях Д. Струкова під літерою Б

Мал. 26. Збережений фрагмент напису з присвятою Богові та святому у храмі з аркадою Судацької фортеці. Сучасний стан

нання, принаймні, одного з цих рельєфів дуже грубий, явно виконаний рукою невмілого різьбяраря. Отже, ми бачимо, яку пильну увагу було прикуто саме до цього святого, і саме в цій частині храму. Це дає правомірну підставу припустити, що саме про нього й було згадано в лапідарному написі над віконним, чи дверним отвором. Саме тому через деякий час було зроблено два аматорські вотивні зображення цього дуже популярного серед генуезців святого, якого вони вважали, ніким іншим, як прапороносцем Генуї. Така побутова візуалізація тексту не була рідкісним явищем у середні віки. Об'єкт, на якому з'явилися ці рельєфи знаходився у відкритій назовні галереї, а тому був доступний для проявів особистого благочестя. Добре відомо, що в інтер'єрах храмів з плином часу з'являлось багато особистих написів графіті з короткими молитвами та зверненнями до Бога або до святого, образ якого був зображений поряд. Появу таких графіті не дуже вітали священники, але протидіяти цьому не мали змоги – в кожному храмі їх дуже багато, деінде їх збереглося тисячі. Появу написів і зображень на екстер'єрах храмів майже не можливо було контролювати. В нашому випадку, поверхня обрамлень цих двох вікон майже повністю вкрита різноманітними графіті, як письмовими, так і геральдичними. Графіті є й на збережених фрагментах середньовічної штукатурки на пілоні біля основного входу у приміщення⁸⁹.

Отже, в цьому написі, найімовірніше, йшлося про якусь присвяту “Богові та святому Георгію”. Але, ось що ще спадає на думку. Дуже дивним виглядає поява такого напису над вікном храму. Якщо б це були двері, то жодного протиріччя не було б – написи над дверями звичайна річ для багатьох культур. А як, у такому випадку, раціонально пояснити появу напису з присвятою Богові та святому над вікном? На наш погляд, пояснення можна знайти. А що, якщо у це вікно лицевою стороною назовні було вставлене якесь священне зображення, дерев'яна ікона чи кам'яний рельєф? У такому випадку, на іконі мало б бути зображено, мабуть, саме св. Георгія. Таке припущення пояснює і присвяту цьому святому у написі, а також появу двох досить примітивних вотивних зображень цього ж святого по периметру обрамлення.

Якщо взяти до уваги реконструкцію останнього слова в написі, згідно з думкою Ф. Дюбуа-де-Монпере, як *Soldaya*, то мимоволі виникає висновок, що назва міста-фортеці тут має бути не в номінативі, а в аблативі, адже уявити якусь функцію назви міста в номінативі в такому тексті не видається можливим. Якщо прийняти це, то можна припустити, що перед назвою міг стояти прийменник, наприклад *de*. Є два варіанти контексту, в яких можна було б використати ці два слова. Або наприкінці напису стояло особисте ім'я людини, яка походила з Солдаї, наприклад, *Iohannes de Soldaya*, або групи людей, наприклад, *fratri minorum de Soldaya, fratri predicatorum de Soldaya*, або ж

⁸⁹ И. А. БАРАНОВ, ‘Зальное купольное...’, 638–642, рис. 5–6, 8–9.

назви релігійної установи (оскільки це все ж таки був храм), наприклад, *conventus de Soldaya, ecclesia Sancte Maria de Soldaia*. Бачити тут частину титулу чи посади, наприклад, консула чи єпископа, неможливо, адже в цих випадках у сучасних джерелах використовується форма генетива, наприклад, *consul Soldaye, episcopus Soldaie*. Звичайно, ми віддаємо перевагу варіантам зі згадками про священних осіб та заклад, враховуючи сакральне призначення самої споруди “храму з аркадою”.

І все ж, на превеликий жаль, збереженість напису не дає надійних підстав для хоча б орієнтовної реконструкції інших частин тексту, але й те, що вдалося зробити, на наш погляд, досить результативно. Тепер ми знаємо, що одне з двох пишно прикрашених вікон католицької церкви, яка, вірогідно, була монастирською, було прикрашене священним зображенням та написом із пошаною Богові та, напевно, св. Георгію. З цього випливає цілком можливе, але не обов'язкове, припущення про те, що ця католицька церква могла бути присвячена саме св. Георгію.

Автограф майстра на фресці

Добре відомо про залишки фрескового розпису в інтер'єрі “храму з аркадою”, які були відкриті 1958 р. після того, як внаслідок протікання покрівлі відпав шар пізньої штукатурки, оголивши ранній. Він міститься на пілястрі, яка виступає із західної стіни та підтримує аркаду в північній частині приміщення. Фреска розміщена на вертикальній грані пілястри в верхній її частині. Залишки древнього тиньку, який безперечно відноситься до періоду панування генуезців, збереглися і на капітелі, на яку власне і спирається аркада (Мал. 27). Перший дослідник фрески – О. Домбровський інтерпретував залишки фрескового зображення святого як постать св. Миколая⁹⁰. На наш погляд, збереженість зображення

Мал. 27. Фреска на пілястрі храму з аркадою Судацької фортеці

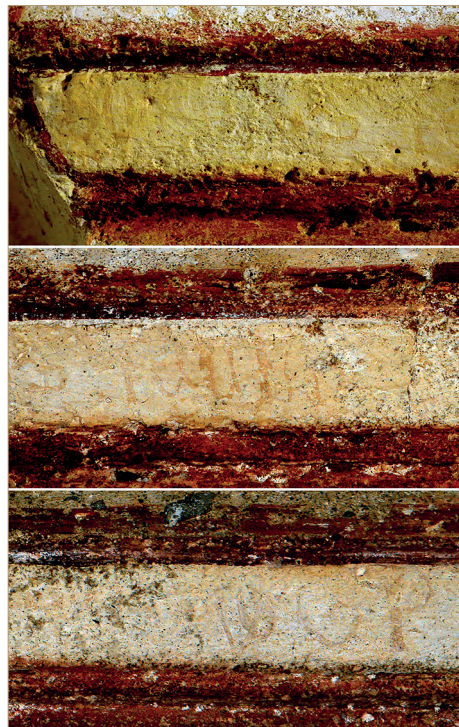
⁹⁰ О. И. Домбровский, *Фрески средневекового Крыма*, К. (Наукова Думка), 1966, с. 70–74; О. И. Домбровский, ‘Средневековое купольное здание Судакской крепости’, *Сугдейский сборник*, вып. II, К.; Судак (Академперіодика), 2005, с. 612–620.

Мал. 28. Фреска на капітелі пілястри храму з аркадою Судацької фортеці

не дає підстав для такого точного визначення. Від себе можна додати, що голова святого, зображеного на фресці, вкрита мафорієм. Зображення чоловіків з вкритими головами – дуже рідкісне явище в монументальному церковному живописі Західної Європи доби пізнього середньовіччя. Тому від інтерпретації основного зображення слід відмовитися.

На вертикальній грані капітелі збереглися два дуже пошкоджених зображення гербів (Мал. 28). Ліворуч від спостерігача знаходиться герб на звичайному щиті так званого “норманського” типу. Єдине, що можна роздивитись, – це білі та золоті горизонтальні смуги на ньому (в срібному полі золоті балки?). В середній частині капітелі можна роздивитись лише герб, поміщений у круглий картуш. На ньому також начебто можна помітити три золоті горизонтальні смуги. Поверх цього на цьому гербі є дуже пошкоджене зображення

Мал. 29. Фрагменти напису на капітелі пілястри храму з аркадою Судацької фортеці

двохбаштового замку з воротами. Правий герб не зберігся – від нього залишилася лише безбарвна пляма.

На нижній скошеній грані капітелі між яскравими коричнево-чорними горизонтальними смугами можна роздивитись уривки латинського напису, зробленого по тиньку вицвілою червоно-синьою фарбою (Мал. 29).

— Вапняковий тиньк $\sim 0,76 \times \sim 0,07$ м. Відкрита 1958 р. після відшарування пізнього шару тиньку.

— In situ. Скошена грань капітелі пілястри в західній стіні “храму з аркадою” Судацької фортеці.

—

— Шар тиньку дуже тонкий. Більша частина його відшарувалась від кам'яної основи.

Транскрипція та розкриття скорочень:

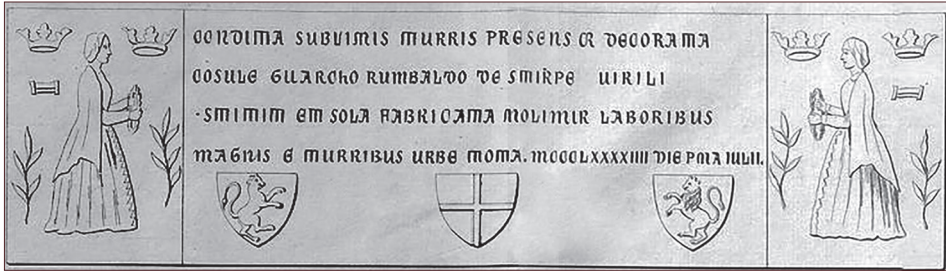
НОС [OPU]S FECIT [M(agister)] D(e) OP

Літери витягнуті. В цілому відповідають формам готичного маюскула. Спостерігається невеличкий лівий нахил, що можна пояснити незручним положенням майстра, який виконував напис. Наявні помітні проміжки між окремими словами.

Читання початкової формули не викликає питань. Можна було б продовжити її звичайним для подібного контексту написів генуезьких плит Криму дієсловом *fieri*, але, враховуючи розміри літер та наявність проміжків між словами, від цього варіанту слід відмовитися – ця частина напису заповнить половину поля, що не залишить місця для розташування імені замовника.

Після довгої лакуни, в яку могло б поміститися 8–9 літер, збереглася косо перекреслена літера D та дві останніх доволі крупних літери O та P. Тобто ми маємо справу не з донаторським написом, а зі звичайним підписом майстра, який виконав зображення святого: *Це зробив (такий то)*. Звернемося до закінчення. Перекреслена D, крім того, що вона імовірно може бути осьанньою літерою скороченої назви міста *Soldaia* або *Soldaya*, але й дуже часто відповідає самостійному скороченню прийменника *de*. Передостання літера не зовсім відповідає формі літери O, яку ми спостерігаємо на початку напису, але іншого варіанту ми запропонувати не можемо. Після останньої літери продовження напису не спостерігається, хоча тинькована основа тут збереглася дуже добре. Тоді єдиним припущенням для тлумачення цього фрагмента є розкриття двох останніх літер як абрєвіатури *de ordine predicatorum*. Підкреслимо, це тільки припущення. В генуезьких ділових текстах приналежність до ордену проповідників зазвичай позначалась без прийменника *de* формою родового відмінку: *(такий то) ordinis predicatorum*.

Закладна будівельна плита консула Солдаї Бальдо Гварко 1394 р.

Мал. 30. Плита 1494 р. консула Бальдо Гварко з Солдаї. Малюнок В. Юргевича

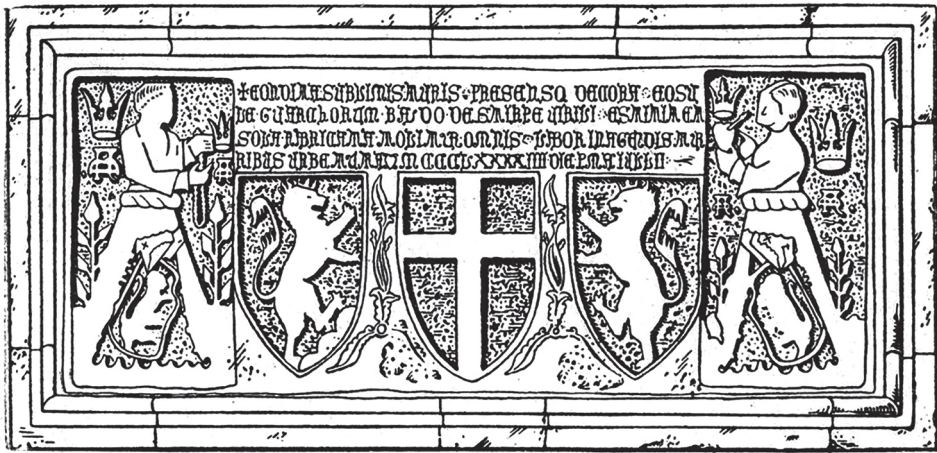

Мал. 31. Плита 1494 р. консула Бальдо Гварко з Солдаї. Сучасна світлина

Вперше до наукового обігу пам'ятку ввів В. Юргевич. Досліднику-першопрохіднику було важко розгледіти зображення та напис без спеціальної оптики, що і зараз дуже складно. Схематична замальовка цієї плити, що з'явилася на сторінках *Записок* Одеського товариства історії та старожитностей 1863 р.⁹¹, заклала той дискурс розуміння художнього оформлення плити, який панує і донині (Мал. 30). Однак, почнемо не з зображень, а із самого напису.

Напис у середині верхньої частини плити зроблено в чотири рядки. Розпочинається він, відповідно до норм християнського діловодства, традиційним знаком хреста (Мал. 31). Традиційним для цього часу є і шрифт – це готичний лапідарний маюскул. У написі наявні лише три скорочення, позначені надрядковими знаками. Також використані декілька нескладних лігатур.

⁹¹ В. Н. Юргевичь, 'Генуезскія надписи...', табл. 2, № 31.

Мал. 32. Плита 1494 р. консула Бальдо Гварко з Солдаї. Малюнок М. Лапіна

Окремі слова відділені один від одного крапками посередині висоти рядка. Крім крапок для розділення слів у чотирьох випадках використані особливі знаки. Три з них нагадують квітку, а один – листок, чи серце. Цей останній знак відділяє основний текст від дати в кінці нижнього рядка. Вочевидь, ці знаки ділили весь текст на ритмічні відрізки, адже в ньому є ознаки гексаметру та пентаметру, як це помітив автор одного з перших путівників по Судацькій фортеці – художник-графік Миколай Федорович Лапін ще у 1928 р.⁹²

В. Юргевич у своєму прочитанні припустився багатьох помилок, за які дорікати йому не варто, адже плита знаходиться на великій відстані від спостерігача, до того ж, розгледіти рельєф літер можна лише при скісному світлі, а таке можна спіймати лише в сонячний день і лише в певний час, десь близько опівдня. Зосередимося тут лише на декількох помилках. До прикметника *decora* (достойна, красива, досконала) він додав відсутнє там закінчення *-ta*, перетворивши його на *decorata*. Останнє слово – *tuta* (=‘безпечна’, ‘захищена’, ‘міцна’) він прочитав як *tota* (=‘вся повністю’). Його загальний переклад був таким: “Ця висока башта закладена й прикрашена консулом Гварко Румбальдо, з роду мужів, і єдина з веж в усьому місті збудована дивовижної величі з великими трудами 1394 р. 1 липня”. У своїй транскрипції він помістив сполучник *et* після дієприкметника *presens*, але в оригіналі чітко читається *presensque*, тобто *et presens*. Варто зазначити, що цю помилку повторювали всі послідовники у своїх перекладах.

1928 р. повністю виправлену транскрипцію тексту напису було оприлюднено в путівнику по Судацькій фортеці Миколая Лапіна (Мал. 32). Але в своєму перекладі він знову припустився старих помилок зі сполучником *et*

⁹² Н. Ф. Лапін, *Op. cit.*, с. 69, прим. 4.

та прикметником *tuta*. Ось його переклад: “Ця висока вежа була заснована й прикрашена при консулі Бальдо з мужнього роду Гварко й по спорудженні цієї єдиної (вежі) припиняється будь-яка робота з будівництва веж у всьому місті. 1394, перший день липня”. Він перший звернув увагу, що текст має метричну структуру: “Без сумніву метрична форма. Три гекзаметра та один пентаметр. Зустрічається в епіграмах, хоча і не часто. В гекзаметрі три помилки просодії *labor* та *agendis*, де необхідні два довгих склади; *tota*, де потрібен короткий склад. Для XIV ст. це нормально”. Але далі загального висновка справа не пішла – це ніяк не вплинуло на переклад.

Того ж 1928 р., у корпусі генуезьких написів Криму О. Скржинська опублікувала академічну транскрипцію напису з двома помилками, які дослідниця згодом виправила в матеріалах для нового видання корпусу. Остаточний варіант її перекладу зберігся в архіві дослідниці: “Побудовано високу вежу, нині [таку] прекрасну, при консулі Бальдо з мужнього роду Гварків; і стоїть вона, як єдина воєнна [тут] споруджена, несучи весь тягар серед [інших] діючих веж, і місто захищене. 1394, 1 липня”. Дослідниця також звернула увагу на метричну структуру тексту, але обмежилась зауваженням про невитриманість розміру віршів⁹³.

2015 р. Дмитрій Вальков зробив спробу виправити переклад. Автор запропонував сім (!!!) варіантів перекладу⁹⁴. Всі ці розбіжності, безумовно, свідчать про складність тексту. Це, звичайно ж, можна пояснити тим, що середньовічний автор, мабуть невміло, підганяв текст під ритмічну структуру.

У тексті напису використано лише два дієслова, одне з яких, *tollo* має дуже великий розмах значень, а в пасиві (тобто як і в нашому написі) часто означає ‘підійматися’. Тож, ми не можемо сказати точно, чи хотів автор сказати, що роботи з будівництва башт генуезької Солдаї завершуються, або щось інше. Більшість слів, що являють собою складний підмет (цих слів нараховуємо сім) представлено прикметниками. Усі вони мають відмінкові закінчення, які не піддаються однозначному розпізнаванню і мають декілька варіантів тлумачення, наприклад, *sublimis turris presensque* по сусідству з *condita* та *decora*. Не зовсім зрозуміла функція фінального фрагмента – *urbe tuta*. Це доповнення стоїть в аблативі. Від себе додамо ще одну можливу емендацію – прикметник *sola*, тобто ‘сама’, ‘самою’, вочевидь, треба читати як *solla*, тобто ‘неушкоджена’, ‘ціла’, ‘повна’. На користь можливого тут скорочення подвійного L свідчить сусідній приклад: *tolitur* замість класичного

⁹³ E. SKRZINSKA, ‘Inscriptions Latines...’, p. 115–116, № 47: “...les astérisques après quelques mots attirent l’attention du lecteur à la forme métrique du texte; il est vrai que la mesure des vers n’est pas observée jusqu’à la fin...”. E. Ч. СКРЖИНСКАЯ, Судакская крепость..., с. 319–320: “зірочки після деяких слів змушують читача звернути увагу на ритм фраз, щоправда, не до кінця витриманий”.

⁹⁴ Д. В. Вальков, *Op. cit.*, с. 118–119.

tollitur. Ще варто зауважити, що позиція сполучника *et* у першому рядку, можливо, свідчить про те, що в другій половині рядка йдеться саме про плиту, якою консул прикрасив башту. Загальний сенс цього тексту так і залишається дуже розпливчастим, якщо не враховувати метричну структуру, а сприймати його як одне велике речення.

Найбільш важливий недолік всіх попередніх перекладів, як нам здається, полягає в тому, що дослідники, хоча й констатували наявність просодії, але зовсім не враховували це під час перекладу напису. На метричний характер достеменно вказують спеціальні знаки, які ділять його на чотири строфи. Дата наприкінці написана окремо. Окремі строфи повинні були мати логічну, смислову та синтаксичну закінченість. Тому не слід намагатися перекладати весь текст як звичайне велике речення, характерне, наприклад, для дипломатичної прози. Проте, у всіх наданих варіантах перекладу фраза, почата наприкінці третього вірша продовжується на початку наступного – четвертого і останнього: *tollitur omnis | labor in agendis*. На наш погляд, саме такий підхід і заважав правильно розтлумачити цілісний текст.

Закладна будівельна плита консула Бальдо Гварко з Солдаї 1394 р.

— Пісковик коричнево-помаранчевого кольору (~1,20 (висота) × ~3,00 (довжина) м).

— In situ. Зовнішня поверхня східної стіни третьої башти із заходу зовнішньої лінії оборони Судацької фортеці.

— Юргевич (ЗООИД т. V, 1863), с. 172, № VII; Лапин (1928), с. 51–52; *Skrzinska* (ASLSP vol. LVI, 1928), р. 115–116, № 47; *Скржинская* (2006), с. 214–217; *Вальков* (2015), с. 117–121, № 4.

— Спостерігається одна тонка вертикальна тріщина від верхнього краю плити на одну третину висоти. На правій стороні плити помітно невелике пошкодження, ймовірно, від кулі.

Транскрипція:

+CONDITA·SUBLIMIS·TŪRIS·PRESENSQ3·DECORA☉CŌSU
LE·GUARCHORUM·BALDO·DE·STIRPE·VIRILI☉ESTITIT·ET
SOLA·FABRICATA·TOLITUR·OMNIS☉LABOR·IN·AGENDIS·TUR
RIBUS·URBE·TUTA◊MCCCLXXXIIIIDIE·PMA IULLII

Розкриття скорочень:

+CONDITA·SUBLIMIS·TU(r)RIS·PRESENSQ(ue)·DECORA☉CO(n)SU
LE·GUARCHORUM·BALDO·DE·STIRPE·VIRI<L>LI☉E<X>STITIT·ET
SO<L>LA·FABRICATA·TO<L>LITUR·OMNIS☉LABOR·IN·AGENDIS·TUR
RIBUS·URBE·TUTA◊MCCCLXXXIII DIE·P(ri)MA IULLII

Поділ на строфи:

Condita·sublimis·turris·presensque·decora,
 Consule·Guarchorum·Baldo·de·stirpe·virilli.
 Exstitit·et·solla·fabricata·tollitur·omnis.
 Labor·in·agendis·turribus·urbe·tuta.
 MCCCLXXXVIII die·prima iullii.

Переклад:

Надвисокою вежа збудована, і нині прикрашена,
 Консулом Бальдо, від мужнього кореню Гварків.
 Постала та повністю вивершена, вся височіє.
 Плід праці з спорудження башт, у потужному місті.
 1394, дня першого липня.

Текст точно говорить, що цю башту збудував консул Солдаї на ім'я Бальдо з роду Гварко, 1394 р., а плиту з його ім'ям встановили першого липня того ж року. Саме його герби мали б прикрашати цю плиту. Справді, під написом, у центральній частині плити розміщені три великі щити з гербами. Що про ці герби писали дослідники?

О. Скржинська просто зазначила, що на плиті зображено герб Генуї у центрі та два герби із левами по його боках. У своїх пізніх чернетках вона схилилася до того, що обидва герби, найімовірніше, належали представникам роду Гварко: консулові Бальдо та генуезькому дожу Антонію Гварко, який займав свою посаду з 3 вересня 1394 р. по 25 жовтня 1396 р.⁹⁵ Але постає питання, як узгодити це з датою на плиті – 1 липня 1394 р.?

М. Лапін одразу впевнено атрибутував герби. Він писав: “Короновані леви крайніх щитів – герби роду Гварко (Варки) – дивляться на герб Генуї. Проміжки між щитами заповнені рослинним орнаментом”⁹⁶.

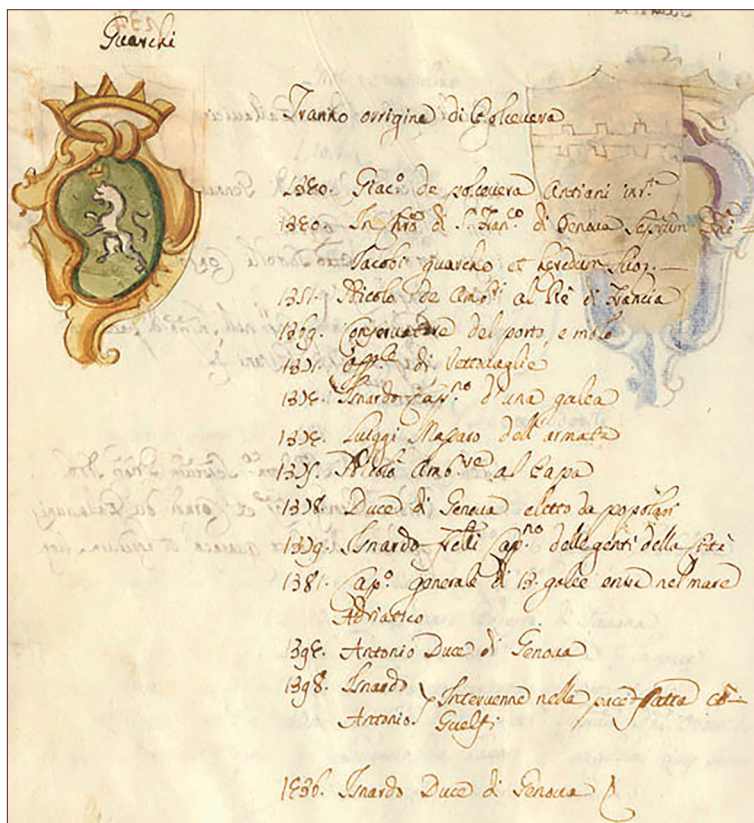
Попередників підтримав і Д. Вальков, який писав: “Три герби більших розмірів під текстом, у центрі плити. Два герби менших розмірів у крайніх лівій та правій частинах плити, на одязі антропоморфних фігур. Герб Генуї (у центрі); два герби Гварко (менших розмірів)”⁹⁷.

Дивно, але жоден з дослідників не звернув уваги, що на гербі, який міститься праворуч від герба Генуї, справді зображено лева, але, на відміну від іншого, він вибирається схилом. На гербі ж роду Гварко така деталь відсутня. Герб Гварко: у зеленому полі срібний, здіблений, коронований лев поверну-

⁹⁵ Е. Ч. Скржинская, *Судакская крепость...*, с. 216, прим. 274.

⁹⁶ Н. Ф. Лапін, *Op. cit.*, с. 51.

⁹⁷ Д. В. Вальков, *Op. cit.*, с. 119.

Мал. 33. Герб Гварко з гербовника др. пол. XVII ст. *Odoardo Ganducci* з *Biblioteca Civica Berio* (м. Генуя)

тий праворуч⁹⁸ (Мал. 33). Цей герб розміщений на менш поважному місці від герба Генуї – ліворуч. Праворуч від нього, за традицією, мав знаходитись

⁹⁸ A. SCORZA, *Op. cit.*, p. 126, № 380. У відомому гербовнику італійської знаті середини XVI ст. з Баварської бібліотеки герб Гварків не представлений. Це сталося, мабуть, тому, що з 1528 р. цей рід було включено до складу альберго Палавічіні. Але його можна зустріти у деяких рукописних стеммаріях XVII–XVIII ст. з генуезької бібліотеки *Berio* та гербовнику м. Овада 1746 р. Кольори та деякі інші деталі гербу Гварків у різних гербовниках іноді суперечать опису А. Скорца, але, наприклад, у гербовнику *Odoardo Ganducci* другої половини XVII ст. кольори повністю співпадають з цим описом. Див.: O. GANDUCCI, *Origine delle case antiche nobili di Genova*, t. I // *Biblioteca Civica Berio (Genova)*, GE0036_mr_IX_2_24, f 134v; E. OTTONELLO, *Gli stemmi di cittadinanza della magnifica comunità di Ovada*, Ovada (Accademia Urbense), 2005, p. 24, Tav. XXII: у золотому полі пурпурний коронований лев на зеленому підніжжі. Інші кольори надані і у геральдичному словнику Г. Кроллаланца. Див.: G. CROLLALANZA, *Dizionario storico-blasonico delle famiglie nobili e notabili italiane estinte e fiorenti*, vol. I, Pisa, 1886, p. 508: у лазуровому полі срібний коронований лев із пурпурними кігтями та язиком.

Мал. 34. Герб Монтальдо з гербовника др. пол. XVII ст. Odoardo Ganducci з *Biblioteca Civica Berio* (м. Генуя)

герб генуезького дожа. Якщо роздвигтися список генуезьких дожів того періоду, ми натрапляємо на дожа – Антоніо Монтальдо, який удруге обіймав цю посаду із 30 серпня 1393 р. по 24 травня 1394 р., крім того деякий час, до вересня того ж року, боровся за владу зі своїм суперником – Антоніото Адорно. Герб роду Монтальдо один в один схожий на герб, який ми й бачимо на нашій плиті: в золотому полі чорний коронований лев, який вибирається зеленим схилом⁹⁹ (Мал. 34). Напевно, консул Солдаї Бальдо Гварко був у Генуї призначений на посаду саме дожем Антоніо Монтальдо. Про зречення

⁹⁹ A. SCORZA, *Op. cit.*, p. 158, № 484.

Мал. 35. Герб Монтальдо на плиті 1384 р. консула Джованні Марконе з Солдаї

дожа від посади на початку липня в Криму ще не було відомо. Тому його герб і було зображено на плиті. Такий самий герб, цього разу – герб дожа Леонардо Монтальдо (1383–1384), знаходився на плиті 1384 р. консула Джованні Марконе зі стіни судньої башти Судацької фортеці (Мал. 35). Його свого часу вдало ідентифікувала О. Ярова, що дало їй підстави передатувати плиту з 1387-го на 1384 р.¹⁰⁰

Тепер звернемо увагу на дві схожі композиції, які були симетрично розташовані по боках плити. Ось як описувала їх О. Скржинська: “Під написом – 3 герби в ряд (? – Генуї – ?), з обох сторін, на чотирикутних полях симетрично висічені дуже слабким рельєфом дві жіночі фігури у широких, довгих сукнях, схоплених поясом. Вони зображені у профіль та звернені обличчям одна до одної. На одязі ледь помітні герби з левами, одним – ліворуч, іншим – праворуч. Жінки зображені у профіль, їхні обличчя невміло звернені до глядача, волосся стягнуте чимось на кшталт низки перлів (чотки). Фігура у лівому полі обома піднятими руками тримає намисто, фігура у правому полі однією рукою вказує на круглий пронизаний стрілою (?) предмет в іншій руці. Обабіч фігур по дві монограми з літер F і B. У кутах полів видно корони та рослинний орнамент. Башта, позначена цим особливим написом, нічим

¹⁰⁰ Е. А. Ярова, ‘О новых идентификациях гербов на закладных плитах из Судака’, *Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Материалы II Судацкой международной конференции*, ч. II, К.; Судак, 2004, с. 247–248.

не відрізняється від решти відкритих веж нижньої фортечної стіни¹⁰¹. Тобто, О. Скржинська словами відобразила художню композицію, відтворену ще В. Юргевичем.

Більш розлогий, але в цілому дуже подібний, опис дає М. Лапін: “Типова трьохщитова композиція усіх судацьких плит продовжена тут ще чотирикутниками праворуч і ліворуч, від основи яких на весь зріст та на всю висоту композиції постають дві жіночі фігури. Обличчя та жест цих жінок звернені до композиційного центру; вгорі корони з розміщеними під ними рельєфними монограмами, а знизу дві вертикалі листяних гілок. Насічки створюють малюнок зачіски в обох жінок, занесених пилом як на профільному повороті голови правої фігури, так і на трьохчетвертному повороті обличчя лівої. Типова сукня італійських жінок XIV ст., крім графічної характеристики його деталей, показана ще пониженням фону, над яким збережено рельєфний силует тих же самих коронованих левів. Чотки в руках правої фігури і серце, пробите стрілою, на яке вона вказує пальцем, у лівої, оточення коронами та монограмами, гербова вишивка сукні, – все це, означаючи, вочевидь, молитви та любов знатної жінки того ж роду, привносить у характер усієї цієї композиції ту інтимність, якої ми не бачимо в жодній із солдайських плит. Все тло її густо оброблено скарпеллю¹⁰². Відповідно до опису, автор зображує композиції на своїй графічній ілюстрації плити (Мал. 32).

Як ми вже і казали, плита розташована на значній висоті і віддалі від спостерігача – не менш ніж 7 м по прямій. Саме це і стало причиною хибної інтерпретації рельєфів плити, як і у випадку з гербом генуезького дожа. Сучасні світлини надають можливість більш надійно інтерпретувати ці зображення. У нас не виникає жодних сумнівів, що по боках плити зображені звичайні для того часу композиції великого герба, в цьому випадку – Гварко (Мал. 36). На косо встановлений щит з гербом встановлено металевий шолом з хрестоподібними прорізами по боках та горизонтальними прорізами для очей. На шолом накинутий намет (покривало), який утримується на шоломі бурелетом (бурлетом). Зверху знаходяться клейноди або нашоломники у вигляді поясных антропоморфних фігур. Одна з них дійсно тримає низку намистин, а інша лівою рукою тримає серце, пронизане стрілою, а правицею вказує на нього. Складки по краях намету, який дослідники сприймали за жіночу сукню, дуже нагадують по манері виконання плиту із зображенням святого патрона Генуї – єпископа IV ст. св. Сіро. Плита знаходиться на стіні будівлі на *via San Pietro della Porta 13* на перехресті з *vico Morando* в Генуї (Мал. 37). По боках фігури святого, яку виконано у романському стилі, розміщена пара вигаданих великих гербів, які на поширену думку відтворюють герб міфічного царя Лігурії – Кикна (д.-гр. *Κύκνος*), перетвореного Аполло-

¹⁰¹ Е. Ч. Скржинская, *Судацкая крепость...*, с. 214–215.

¹⁰² Н. Ф. Лапин, *Op. cit.*, с. 51–52.

Мал. 36. Плита 1494 р. консула Бальдо Гварко з Солдаї.
Розфарбовка геральдичних елементів

Мал. 37. Плита з зображенням св. Сіро та геральдичними композиціями
біля *piazza Vanchi* (м. Генуя)

ном на лебеда, або його сина, який прикрасив свій шолом лебединим пір'ям на пам'ять про батька¹⁰³. Античні міфи для нашої теми ні до чого, а ось манера виконання самих шоломів та наметів на плиті з Генуї є дуже схожою з шоломами та наметами великого герба Гварко на плиті 1394 р. з Солдаї. Мабуть автор солдайської плити надихався саме зразками з метрополії.

По обох боках інсигній на плиті Гварко розташовано по дві корони. Більша позаду, а менша попереду. Під коронами розташовані однакові лігатури. Одна літера зображена вертикально, а інша покладена горизонтально. О. Скржинська вважала, що то є аббревіатура імені консула – *Baldo*. Тобто, вона бачила в лігатурі літери В та А. Але сучасні спостереження не дають підстави для такої інтерпретації. Горизонтальна літера, дійсно, виглядає як В, а вертикальний елемент відповідає готичній маюскульній літері F. Можливо, автор тут зашифрував якийсь родовий девіз Гварків, наприклад *Bonae Fortunae*, хоча стверджувати цього не будемо.

Рослинні елементи, які супроводжують великий герб Гварків, та ті, що розміщено між щитами центральної групи, мають широкі аналогії серед витворів лапідарного мистецтва Криму та Пери останньої чверті XIV ст. Неясною залишається фігура, яка прикрашає закінчення напису. В епіграфіці Генуї та Лігурії на цьому місці, зазвичай, розміщували якийсь рослинний елемент, переважно стилізовану гілку. Сподіваємось, що детально розгледіти цей елемент на плиті 1394 р. вдасться згодом.

Закладна будівельна плита консула Солдаї Христофоро

Понад тридцять років тому, 1992 р., під час досліджень будівельних залишків великої мечеті (медресе, текіє?) “Хаджи-бея” XVI або XVII ст., яка розташовувалася у самому центрі Судацької фортеці, у фундаменті її порога було знайдено фрагмент латиномовної будівельної закладної плити, що, поза сумнівом, належить до періоду генуезького панування у Судаку-Солдаї (1365–1475)¹⁰⁴. Поверхня плити була дуже пошкоджена, а напис виявився фрагментарним – збереглося лише три рядки тексту з сімома, вісьмома і дев'ятьма маюскульними готичними літерами в кожному. Збереженість літер далеко не найкраща (Мал. 38). Більшість із них можна роздивитися з великими труднощами, а залишки деяких мають до трьох варіантів читання, наприклад, F, N, R. Дійсно, загальний абрис цих трьох великих латинських готичних літер на сильно обсипаній поверхні і відсутність дрібних деталей

¹⁰³ A. ADLER, *Kyknos 4 // Paulys Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*, Bd. XI, 2, Stuttgart, 1922, S. 2441.

¹⁰⁴ В. В. Майко, А. В. Джанов, ‘Судак в период османского господства и некоторые вопросы исторической топографии (мечеть (?) Хаджи-Бея)’, *Сугдейский сборник*, К., 2016, с. 37; В. В. Майко, А. В. Джанов, *Археологические памятники...*, с. 332–333.

виглядають дуже схоже. Фрагменти літер по краях фрагмента мають ще ширше поле для інтерпретацій.

1997 р. побачила світ перша і остання публікація транскрипції напису за оригіналом, авторство якої належить Льву Кліманову¹⁰⁵. Дослідник цілком справедливо, враховуючи формуляри збережених консульських написів Судака та інших генуезьких фортець Чорноморського басейну, в першому рядку розпізнав закінчення частини латинського присудка *fecit*, а в нижній – закінчення найменування посади – *consul*. Не викликає сумнівів і назва міста – *Soldaie* в родовому відмінку. Середній рядок залишився без прийняттого читання, через надзвичайно поганий фізичний стан збереженості тексту.

Автор цих рядків також неодноразово оглядав цей напис протягом 1990–2000-х рр. та намагався знайти якийсь сенс у наборі напівстертих латинських літер середнього рядка. Лише тепер, нарешті, вдалося зрозуміти зміст цього, здавалося б, “безперспективного” фрагмента і зробити, як думаємо, цілком імовірну реконструкцію відсутньої частини напису і загального вигляду плити.

Почнімо з першого збереженого рядка. У формулярі офіційних генуезьких написів Криму слово *fecit* входить до складу дієслівної конструкції перфект + інфінітив *fecit fieri / fieri fecit* (=повелів збудувати)¹⁰⁶. Підметом у епіграфічному формулярі генуезьких лапідарних написів Північного Причорномор'я, найімовірніше, виступає ім'я особи на посаді консула міста/фортеці. Слово *consul*, ми знаходимо у третьому нижньому рядку в називному відмінку. Іншу функцію цих двох частин речення у формулярі однієї короткої офіційної лапідарної фрази знайти складно. Безсумнівно, напис виконано від імені консула Солдаї, оскільки прочитання назви міста не може викликати

Мал. 38. Фрагмент плити консула Христофора з Солдаї 1470-х рр.

¹⁰⁵ И. А. БАРАНОВ, Л. Г. КЛИМАНОВ, ‘Новые латинские надписи генуезской Солдаи’, *Археология Крыма*, № 1 (1997): 107, рис. 3.

¹⁰⁶ E. SKRZINSKA, ‘Inscriptions Latines...’, p. 30–140; Е. Ч. СКРЖИНСКАЯ, ‘Новые эпитафические памятники...’, с. 155–165; Д. В. ВАЛЬКОВ, *Op. cit.*, 368 с.; Н. S. SAĞLAM, *Op. cit.*, p. 336–391.

ні в кого жодних сумнівів. Наступне слово після дієслова *fecit* починається з літери S, за якою спостерігаються залишки наступної літери у вигляді рівної вертикальної риски. Л. Кліманов, як нам здається, справедливо, розкрив його як прикметник-гонорифік *spectabilis*, цілком прийнятний і поширений у титулатурі вищих посадових осіб генуезьких торговельних факторій генуезького Замор'я (і не тільки). Після нього варто очікувати ще одну, обов'язкову в цьому випадку, частину гонорифіку – *dominus*. Відмінок прикметника, вочевидь, називний, відповідно до відмінку посади. Дуже важливо, що на рівні верхнього рядка, після останньої вертикальної риски поверхня плити збереглася на ширину більш ніж однієї літери. Жодних слідів різьблення на ній не спостерігається, а це маркує правий край напису і дає хоч яку вихідну точку для реконструкції її змісту.

Непрочитане раніше слово в середньому рядку також вжито в називному відмінку, оскільки має добре впізнаване закінчення називного відмінку другої відміни чоловічого роду –*us*. З цього можна припустити, що це було ім'я консула, яке в середньовічних латинських написах (і не тільки написах) генуезького кола традиційно завжди передувало найменуванню посади і йшло після гонорифіка. Наявність тут назви ще однієї посади тієї ж адміністративної особи відхиляємо, бо вони (наприклад, *massarius*, *castelanus*, *capitaneus*) мали б слідувати лише після вищої, тобто *consul*. Збережені залишки четвертої літери, яка, при уважному розгляді оригіналу, може відповідати лише літерам F або R, які в маюскульному лапідарному виконанні зображуються іноді дуже подібно. На наведеній світлині чітко видно горизонтальну риску, що з'єднує дві вертикальні, трохи вище від середини їхньої висоти. Варіант із R відпадає сам собою, оскільки підібрати в генуезькому ономастиконі ім'я зі сполученням літер ...*storo.us* не можливо, тому зупиняємося на варіанті ...*stofu.us*. З не цілком розбірливих літер залишається лише шоста, яку якраз і можна було інтерпретувати у три способи (як F, N, R). Не лишається сумнівів, що ці контури колись належали літері R, а ім'я в передостанньому рядку має бути реконструйовано як *Christoforus* чи інакше – *Xpistoforus*.

Ім'я Христофоро в іменнику консулів Солдаї згідно з реєстром за 1453–1475 рр., складеному ще Амедео Вінья (ним користуються дослідники й досі) зустрічається лише один раз¹⁰⁷. Його носив добре відомий за чисельними документами¹⁰⁸ консул Христофоро ді Негро, син покійного Урбано, який

¹⁰⁷ *Codice diplomatico...*, vol. II, parte II, p. 906–912. У списках генуезьких консулів Солдаї за попередній період ім'я Христофоро теж не зустрічається. Див.: M. G. CANALE, *Op. cit.*, vol. II, p. 333–336; M. BALARD, *La Romanie Génoise (XIIe – début du XVe siècle)*, t. I–II // *Atti della Società Ligure di Storia Patria*. Nuova Serie, vol. XVIII (XCII), fasc. I, II // *Bibliothèque des écoles françaises d'Athènes et de Rome*. Fasc. 235, Genova; Rome, 1978, p. 904.

¹⁰⁸ *Codice diplomatico...*, vol. II, parte II, p. 292–324, 385–406; 'Дело братьев Гуаско', пер. А. Милицына [в:] С. Секиринский, *Очерки истории Сурыжа IX–XV веков*, Симферополь, 1955, с. 73–94.

реально обіймав цю посаду з 28 січня 1373 р. по літо 1475 р.¹⁰⁹ Мабуть, треба схилитися до того, щоб ідентифікувати замовника цього напису саме з ним, з огляду на високу щільність списку консулів Солдаї, відомих за документами. До того ж відомо, що в період свого консульату він вів якісь будівельні роботи з відновлення палацу комуни Солдаї і якоїсь великої вежі. Однак, як з'ясується з книг казначейства Кафи, попередник Христофоро ді Негро на посаді консула Солдаї носив таке ж саме ім'я. Це був Христофоро ді Аллегро, син покійного Андреа¹¹⁰. Він не був обраний на посаду правлінням банку св. Георгія в Генуї звичайним порядком, але, з огляду на вакантність (обраний раніш на посаду Христофоро ді Негро не встиг прийти з Генуї на місце служби вчасно), посаду консула Солдаї йому було продано 9 червня 1472 р. на публічних торгах у Кафі, як то і передбачалось статутами, терміном на один рік за 67 000 аспрів¹¹¹. Свої обов'язки він узявся виконувати з 27 червня. Однак, з огляду на прибуття з Генуї іншого кандидата на посаду, 27 січня 1473 р. Христофоро ді Аллегро пішов у відставку і йому було повернуто 33 500 аспрів, сплачених ним казначейству Кафи за наступні шість місяців.

Якщо, звичайно, ми в цьому не помилилися, тепер є можливість розрахувати лівий край напису по максимуму та мінімуму, з огляду на можливі скорочення слів. Безсумнівно, слову *consul* передував прикметник *honorabilis*, який є на більшості плит з написами генуезької Солдаї і не тільки. Ніяких інших слів між фамільним ім'ям і найменуванням посади у відомих нам написах не спостерігається.

Продовжуємо все з того ж першого рядка. Присудок *feri fecit* передбачає доповнення, яке в формулярі найчастіше позначено словами “цю споруду” (*hoc opus*). Як правило, в лапідарних текстах цього часу ці два слова стоять на початку речення після посвятного знака хреста або після дати, яку випереджає знак хреста. Розглянемо ці два варіанти розкриття втрачених частин напису.

— Пісковик сіро-коричневого кольору (0,50 (висота) × 0,32 (ширина) × 0,07 (товщина) м). Знайдена під час розкопок 1992 р. у центрі Судацької фортеці, у кладці мечеті “Хаджи-бея”.

— Фондосховище музею Судацька фортеця.

— Баранов І. А., Климанов (Археология Крыма, № 1 (1997)), с. 107; Вальков (2015), с. 151–152.

Фрагмент 1/4 частини ширини плити. Поверхня вивітрена. Присутні численні відколи поверхневого шару каменю.

¹⁰⁹ ‘Massaria Caffae 1472–1473’, *Archivio di Stato di Genova, San Giorgio, Sala 34*, 590. f 240v, 241r.

¹¹⁰ ‘Massaria Caffae 1472’, *Archivio di Stato di Genova, San Giorgio, Sala 34*, 590, 1259. f 348v, 351r.

¹¹¹ Там само. – f 49v.

Транскрипція:

[+MCCCCLXXIII·HOC·OPUS·FIERI·]FECIT·SP
 [ECTABILIS·ET·NOBIS·DN̄S·CHRI]STOFORUS
 [D·NEGRO·HONORABILIS·CON]SUL·SOLDAI[E]

Розкриття скорочень:

[+ MCCCCLXXIII HOC OPUS FIERI]FECIT SP
 [ECTABILIS ET NOB(il)IS D(omi)N(u)S CHRI]STOFORUS
 [D(e) NEGRO HONORABILIS CON]SUL SOLDAI[E]

Переклад:

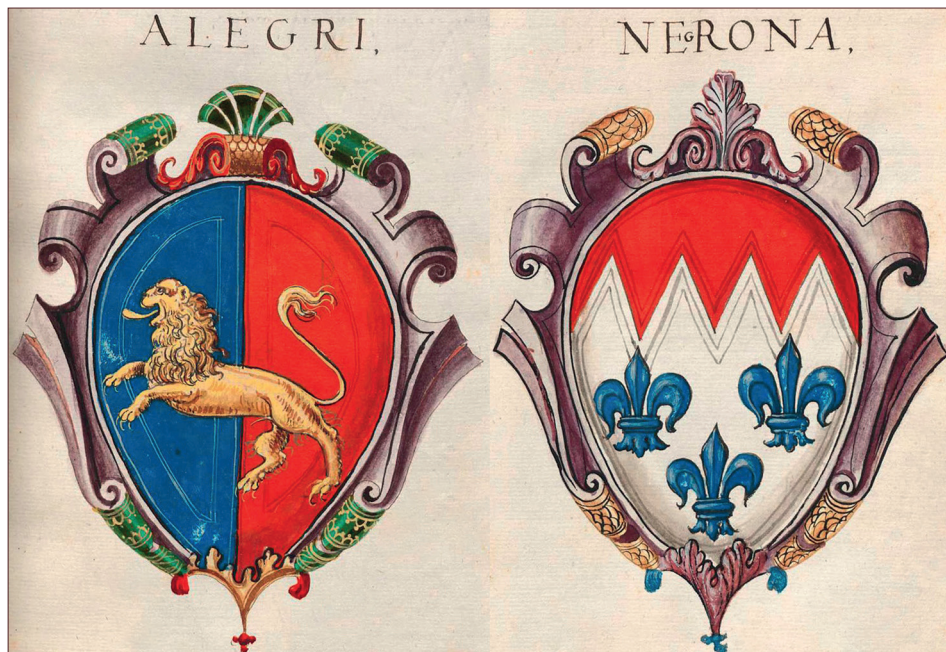
+ 1474 Цю споруду наказав збудувати блискучий та благородний пан Христофор ді Негро, шановний консул Солдаї.

Як наочно видно, цей варіант реконструкції є цілком прийнятним. Розраховуючи за розміром збереженої частини, отримуємо ширину рядка близько 1 м. Варто розглянути й інший “короткий” варіант реконструкції, де б дата містилася над написом, як і на близькій за часом плиті 1469 р. із Солдаї консула Бернардо ді Аміко. Напис на ній було розташовано між двох гербів під центральним зображенням Богородиці з Немовлям. Використовуючи прийнятні й поширені у зазначений період варіанти скорочення слів, ми отримуємо варіант реконструкції, знову ж таки, цілком відповідний тому розміщенню літер, що зберігся на нашому фрагменті. Можливе корегування скорочень у другому (в цьому разі третьому) рядку (треба враховувати варіативність ширини літер), але всі вони вкладаються у запропоновану загальну схему.

M·CCCC·LXXIII
 +HOC·OPUS·FIERI·]FECIT·SP̄
 [T̄BLIS·DN̄S·CHRI]STOFORUS
 [DE NEGRO·CON]SUL·SOLDAI[E]

[M·CCCC·LXXIII
 +HOC·OPUS·FIERI·]FECIT·SP̄(ecta)
 B̄(i)LIS·D(omi)N̄(u)S·CHRI]STOFORUS
 [DE·NEGRO·CON]SUL·SOLDAI[E]

Обидві запропоновані загальні реконструкції тексту напису видаються цілком збалансованими, звичайно ж, за правильної персоніфікації суб'єкта. Однак, персоніфікація і дата офіційного будівельного напису в автора не викликає сумнівів. Але є одне суттєве зауваження стосовно останнього варіанту відновлення. Він прийнятний лише тоді, коли приймаємо, що збережений

Мал. 39. Герби Аллегро та Негро з гербовника Баварської бібліотеки сер. XVI ст.

фрагмент не був прилеглим до лівого нижнього краю плити (для спостерігача – праворуч). Тому, ми приймаємо перший варіант відновлення тексту.

Виходячи з реконструйованих параметрів напису і сучасних регіональних аналогів, є змога реконструювати і загальну схему оформлення будівельної закладної плити. Зазвичай, в оформленні генуезьких закладних плит XV ст. з Чорноморського басейну застосовувались декілька композицій: 1) з трьох гербових щитів, 2) з двох гербових щитів по краях і священним зображенням посередині, 3) з одним щитом із двома щитотримачами з боків. Приклади двох останніх варіантів оформлення плит з написами дають наведені нами на початку статті плити з Чембало, а також плита 1469 р. з Солдаї. Але, виходячи з того, що наш напис, найвірогідніше, розташовувався в нижній частині плити на всю її ширину, більш вірогідна композиція з трьома щитами або з двома щитами та священним зображенням посередині.

Герби роду Негро (Негрона) та Аллегро (Аллегрі, Аллегра) добре відомі за багатьма генуезькими гербовниками (Мал. 39). Негро – у срібному полі три блакитних лілії, у верхній частині червона, зубчаста глава¹¹². Аллегро – в полі, розсіченому вертикально на блакить та червоне, здіблений лев¹¹³. Існував варіант герба без лева.

¹¹² А. SCORZA, *Op. cit.*, p. 165–166, № 510.

¹¹³ *Ibid.*, p. 13, № 199.

КАФА

Генуезька торгова факторія Кафа була для свого часу, мабуть, найбільшим населеним містом у басейні Чорного та Азовського морів. Уже тільки те, що вона щонайменше з 1275 по 1475 р. перебувала під владою Генуї, дає підстави вважати, що хоч якісь залишки культурної спадщини Лігурійської республіки цього періоду повинні були б зберегтися у місті. І це, навіть, попри той факт, що у період його розквіту генуезці не становили у ньому переважної більшості¹¹⁴. Для свого часу Кафа була першокласно захищена оборонними спорудами¹¹⁵. Всередині стін та зовні знаходились десятки, якщо не сотні, церков, частина з яких була католицькими¹¹⁶. Безумовно, всі ці споруди були пишно прикрашені будівельними пам'ятними плитами з написами латиною та іншими мовами.

Торгово-економічне значення Кафи не занепало й тоді, коли 1475 р. вона потрапила під владу Османської імперії. Захоплення Кафи османами означало майже одночасне зникнення латинського населення, насамперед генуезців, більшість з них депортували до Стамбулу. Але сліди генуезької присутності зберігалися в місті сторіччями. Старі католицькі церкви продовжували використовувати за призначенням нечисленні західноєвропейські купці, що відвідували Кафу з торговими цілями, і навіть веслярі-полоняники з турецьких галер. Помічник французького посла у Стамбулі – Жульєн Бордье, який відвідав Кафу в 1607 р., ще застав діючими дві католицькі церкви: Св. Марії на базарі та Св. Петра¹¹⁷. А вже за пару десятків років Емідіо Портеллі д'Асколі, який очолював домініканську місію в Кафі 1624–1634 рр., застав у Кафі лише церкву Св. Петра¹¹⁸. На той час вона залишилася без парафіян і поступово руйнувалася. Місцеві вірмени викупили її в османській владі, однак дозволили молитися в ній заїжджим католикам. Намагання домініканських місіонерів відновити її, зіткнулися з безліччю перешкод. Врешті-решт

¹¹⁴ О. Джанов, 'Кафа – місто на кордоні "Імперії Татар"', *Наш Крим*, вип. IV, К., 2020, с. 82–131.

¹¹⁵ С. Г. Бочаров, 'Фортификационные сооружения Каффы: конец XIII – вторая половина XV вв.', *Причерноморье в средние века*, вып. 3 (1998): 82–116.

¹¹⁶ С. Г. Бочаров, *Историческая топография Каффы, конец XIII в. – 1774 г.: Фортификация, культовые памятники, система водоснабжения*. Дис. на соиск. уч. степени к. и. н., Москва, 2000, 170 с. + 106 илл. // *Российская государственная библиотека*, д. 5092-00.

¹¹⁷ M. BALARD, G. VEINSTEIN, 'Continuité ou changement d'un paysage urbain? Caffa génoise et ottomane', *Actes des congrès de la Société des historiens médiévistes de l'enseignement supérieur public, 11e congrès*, Lyon, 1980, p. 111–112. Перевидання див.: M. BALARD, *La mer Noire et la Roumanie génoise (XIIIe–XVe siècles)*, London (Variorum reprints), 1989, XII, p. 79–131.

¹¹⁸ A. O. P. ESZER, 'Die "Beschreibung des Schwarzen Meeres und der Tatarei" des Emidio Portelli d'Ascoli O. P.', *Archivum Fratrum Praedicatorum*, vol. 42 (1972): 232–233.

і величезні гроші, призначені на її відновлення, 1660 р. зникли разом із корумпованим главою домініканської місії – австрійцем Вікентієм Бінкельманом¹¹⁹. Наприкінці XVII ст. свідчення про католицькі церкви Кафи зникають зовсім. Але народна пам'ять християн Кафи ще дуже довго зберігала відомості про належність тієї чи іншої церкви католикам чи генуезцям. Тому навіть на плані Кафи 1784 р. ще можна знайти декілька позначок – *церковь генуезцов*, переважно на південь від міста за межами фортечних стін¹²⁰.

Фортечні мури Кафи все так же прикрашали будівельні плити із готичними латинськими написами та численними гербами генуезців. Рельєф мармурової плити із фігурою св. Георгія, який вражає змія, викликав неспідробне захоплення у турецького мандрівника Евлії Челебі, під час відвідин міста 1667 р.¹²¹ Будівельні написи латиною на плитах намагався читати французький мандрівник і дипломат, повірений шведського короля Карла XII – Обрі де ля Моттре, який відвідав Кафу 1711 р. Окремо він відзначив рельєф із зображенням Св. Петра, що з часів генуезців зберігся над південною міською брамою¹²².

У липні 1771 р., коли до фортечних мурів Кафи підійшли російські війська під командуванням генерал-аншефа князя Василя Михайловича Долгорукого, вони вже не мали жодної оборонної цінності та перебували в напівзруйнованому стані. Генуезькі рельєфи з написами та гербами у фортечних мурах міста неабияк вразили прибульців. Ці написи, на думку російської влади, рішуче переконували, що місто було збудовано за християнської влади.

¹¹⁹ A. O. P. ESZER, 'Neue Forschungen zur Geschichte der II. Krim-Mission der Dominikaner (1635–1665)', *Archivum Fratrum Praedicatorum*, vol. 41, fasc. 3–4, p. 219.

¹²⁰ 'Плань, города Кафы съ показаніемъ въ ономъ кварталовъ и сколько въ оныхъ церквей греческихъ армянскихъ мечетей и домовъ фонтановъ загородной домъ Ташлыкь, Двухъякорная пристань съ окружною ситуцією, апреля 1го 1784 года', *РГВИА*, ф. 846, оп. 16, д. 22008.

¹²¹ О. Галенко, 'Hortus orientalis', *Український гуманітарний огляд*, вип. 5 (2001): 164–165.

¹²² A. DE LA MOTRAYE, *Travels through Europe, Asia, and into part of Africa*, vol. II, London, 1723, p. 32: It has retain'd a great deal of its pristine Beauty, having still the Walls which were built, or at least repaired by the Genoese; and one may yet read *Latin* Inscriptions upon some Parts of them, which confirm the Truth of it; as, amongst the rest, this without the Town to the North, *Hancce labentem muri partem restituit Magnif. D. Petrus Branca.....* (the rest is defaced) *Consul. An. 1486*; and the other upon the Gate that leads from the City to the Sea side, under an Image of St. Peter* yet visible, *Tempore Magnifici Dom. Baptistae Justiniani Consul. An. 1474*. I saw at the Top of some Remnants of an old Castle, about a Stone's Throw to the N.E. of this City, an Inscription so mutilated, that I could discern nothing more of it, but that it was *Gothick*. I must have had a Ladder to have copied it exactly, (not being used to these Characters) that Part of the Wall whereon they were was so high; but I did not think it proper to distinguish my self so much amongst the Inhabitants of this Place, whom their Ignorance make sometimes jealous of a Shadow.

* *The Genoese called the Gate by the Name of St. Peter*, la Porta di San Pietro.

Так можна було формально виправдати анексію колишніх османських володінь у Криму на користь Російської імперії. Хоча Крим, формально, протягом ще дванадцяти років не входив до складу імперії, офіцери російських окупаційних військ, серед яких було чимало вихідців із Західної Європи, розпочали справжнє полювання на пам'ятки старовини, що буквально валялися у них під ногами. Найпершою жертвою стала саме Кафа. Плити із середньовічними написами почали виймати зі своїх місць. На щастя, за наказом адміністрації з деяких з них зробили, хай і недосконалі, копії. Згодом, якісь із цих копій потрапили до рук італійського вченого епіграфіста Гаспаре Луіджи Одеріко, який оприлюднив їх у додатку до свого короткого нарису історії генуезьких поселень у Чорному морі¹²³. Мешканцям міста на той час було вже зовсім не до пам'яток давно зниклої цивілізації. Вони рятували свої життя та майно в умовах постійної присутності російської воєнщини. У найближчі 10–15 років Кафу залишило майже все цивільне населення. Християни були виселені з міста російською військовою владою у 1778 р. до Приазов'я. Тепер і вірменські, і грецькі церкви також залишилися без догляду, поступово руйнувалися та зникали з лиця землі.

Повернімося до генуезьких плит Кафи та звернімося до свідчень про їхню долю в окупованому Криму, докладно зібраних у книзі російської дослідниці історії науки – Ірини Тункіної¹²⁴. Масштаби грабування культурного надбання Кафи вражають, навіть з огляду на обмежений обсяг виявлених архівних документів, що стосуються цього злочину проти чужої культури та історії. На жаль, Кафа не була самотня у своїй біді.

Одразу після взяття Кафи, головнокомандувач російських військ князь В. М. Долгоруков наказав перевезти з міста до його родової вотчини в селі Знам'янському-Губайлові, що знаходилася за 20 верст від Москви, мармуровий барельєф, на якому було зображено Св. Марію Магдалину з двома уклініними ангелами обабіч від неї. На ньому було вирізьблено два латинських написи – молитва до Магдалини та будівельний напис від 1 січня 1352 р. генуезького консула Кафи Готіфредо ді Дзоальо. За місцем призначення плита була вмурована в стіну Знам'янської церкви на паперті під дзвіницею. Це була не єдина пам'ятка, що потрапила до маєтку князя Долгорукого.

У паперах історика Михайла Петровича Погодіна зберігся список грецького напису 1330 р. з барельєфу з Інкерману, на якому зображено Св. Георгія Побідоносця зі змієм. Також там є запис про пізнішу історію барельєфа:

¹²³ G. L. ODERICO, *Lettere ligustiche ossia osservazioni critiche sullo stato geografico della Liguria fino ai tempi di Ottone il Grande con le memore storiche di Caffa, ed altre luoghi della Crimea posseduti un tempo da Genovesi*, Bassano, 1792, XXII+216 p.

¹²⁴ И. В. ТУНКІНА, *Открытие Феодосии: Страницы археологического изучения Юго-Восточного Крыма и начальные этапы истории Феодосийского музея древностей. 1771–1871 гг.*, К. (Болеро), 2011, 240 с.

“Привезено в 1770 году из города Кафы князем Василием Михайловичем Долгоруковым. А поставлено на сие место в 1826 году внуком его князем Николаем Васильевичем Долгоруковым”.

Обидві пам'ятки у 1907 р. надійшли до Історичного музею в Москві від Якова Олександровича Полякова, нового власника маєтку у Знамянському-Губайлові¹²⁵, і, на втіху історикам, збереглися до нашого часу.

В архіві Товариства історії та старожитностей російських при Московському університеті (МОИДР), створеному в 1804 р., колись зберігався дуже характерний для того часу документ – лист князя Федора Щербатова до коменданта фортеці Св. Димитрія Ростовського (м. Ростов-на-Дону) від 2 липня 1772 р. з текстом наказу графа Захара Григоровича Чернишова, згідно якому, комендантові доручалося зібрані в Кефі (Кафі) 73 плити з написами – грецькими, генуезькими, вірменськими та турецькими – вагою 398 пуд 12 фунтів (6.5 т.) відправити через Таганрог до його маєтку Ярополець Волоколамського повіту Московської губ.:

“Государь мой!

Его сиятельство граф Захар Григорьевич Чернышёв, изволил препоручить мне, чтоб собравши в Кефе какие только можно редкости, отправит в границы, для посылки в деревню его Ераполец, лежащую в Великоламском уезде. Я находя удобной случай к отправлению всего того, на обращающихся ныне из Кефы в Таганрог военных лодках, за настоящее почел адресовать оное к Вашему Превосходительству, прося покорно Вас государь мой, приказать оное приняв, и все то дерево, в коем оно везено, зжечь, а камни отправит при удобном случае в означенную деревню Его Сиятельства Ераполец, о чем я и писал к Его Сиятельству, а сколько чего отправлено, при сем прилагаю реэстр. В прочем с истинным почтением на всегда пребуду Вашего Превосходительства государь мой покорный слуга князь Ф. Щербатов”¹²⁶.

Генуезькі пам'ятки з Кафи, що зберігалися за 20 верст від Волоколамська Московської губ. в садибі Ярополець графа Чернишова-Безобразова, лише через півтора століття видав відомий вчений-візантиніст Ф. Шміт¹²⁷. Паркову стіну садиби прикрашали мармуровий барельєф із рельєфним по-ясним зображенням Христа Вседержителя, що тримає в лівій руці Єванге-

¹²⁵ Отчёт Императорского Российского Исторического Музея за 1907 год, Москва, 1907. Див. додаток № 2: Латинская надпись 1352 года, с. 81–90.

¹²⁶ НИОР РГБ, ф. 203, оп. 1, д. 10, л. 35–36 об. (на л. 35–35 об.). Цит. за: И. В. Тункина, *Ор. cit.*, с. 14.

¹²⁷ Ф. И. Шмитъ, ‘Три генуезскихъ рельефа из Кафы (Феодосіи)’, *Извѣстія Археологической Комиссіи*, вып. 63 (1917): 22–30.

ліє, з будівельним латиномовним написом від 1 січня 1352 р. консула Готіфредо ді Дзоалі. Цей барельєф дуже схожий за технікою виконання та датою з пам'яткою зі Знам'янського-Губайлова. Є свідчення Дмитра Івановича Яворницького¹²⁸, що крім цього рельєфу в мастку Чернишова зберігався ще один – із зображенням Богоматері¹²⁹.

У тому самому парку була збудована стилізована мечеть, яку “прикрасили” турецькими закладними плитами та надгробками (!) XVI–XVIII ст., вивезеними також із Кафи. Після 1917 р. більшість споруд парку місцеві селяни знесли, а цеглу та каміння використали як будівельний матеріал. Плита 1352 р. потрапила до Волоколамського районного краєзнавчого музею, але під час Другої світової війни і її сліди були втрачені¹³⁰.

Вісім генуезьких плит із Кафи після 1771 р. (відразу після російського штурму Кафи) за наказом Григорія Олександровича Потьомкіна (1733–1791) були перевезені до Санкт-Петербурга. Одна з них – будівельна плита з вірменським написом та зображенням Агнца із лабарумом, генуезьким хрестом та гербом дожа Адорно кінця XIV ст. – сьогодні експонується на виставці “Золотоординський Крим XIV–XV ст.” Відділу Сходу Державного Ермітажу.

Серед вивезених тоді чи пізніше пам'яток виявилось шість генуезьких плит з будівельними пам'ятними написами:

1. Будівельна плита генуезького консула Кафи – Джованні ді Скаффа 1342 р.
2. Плита з елогією Трійці та згадкою Франческо Сальве 1363 р.
3. Будівельна плита генуезького консула Кафи – Джакомо Спінола ді Лукуло 1383 р.
4. Будівельна плита генуезького консула Кафи – П'єтро Газано 1384 р.
5. Будівельна плита генуезького консула Кафи – Гоффредо Вівальді 1389 р.
6. Будівельна плита генуезького консула Кафи – Батисти Джустініані 1474 р.

Ці плити були подаровані або імператриці Катерині II, або вже Павлові I та його дружині Марії Федорівні. Зберігалися вони в імператорському парку (закладений 1777 р.) та палаці (заснований 1782 р.) у Павловському у 26 верстах від Санкт-Петербурга. На жаль, до нашого часу ці пам'ятки не вцілили. Під час нацистської окупації вони безслідно зникли¹³¹.

¹²⁸ Д. И. Эварницкий, ‘У могилы гетмана Дорошенка’ [в:] В. А. Гиляровский, Д. И. Эварницкий, *Родственники А. С. Пушкина по жене (Новые биографические изыскания)* // *Русское слово. Ежедневная газета без предварительной цензуры*, 1903, № 28. 28 января, с. 1–2.

¹²⁹ Д. В. Вальков, *Op. cit.*, с. 50–51.

¹³⁰ *Ibid.*, с. 194.

¹³¹ *Ibid.*, с. 69–71.

І наостанок процитуємо ще один фрагмент з книги І. Тункіної: *У паперах “піонера кримської археології” – Петра Івановича Кеппена (Көрпен) згадано також генуезький латинський напис, “висічений близько 1450 р.”, що зберігався на фонтані в саду колишнього обер-прокурора Дурасова в Царському Селі під Петербургом, але її списку в його паперах виявити не вдалося, а сліди цього напису загубилися.* Саме цей останній факт для нас є дуже цікавим та стане надалі нам у нагоді. Федір Олексійович Дурасов був обер-прокурором Сенату з 1838 по 1848 р. Його племінникові Федору Олександровичу 1802 р. було надано маєток за 200 км від Самари – село Степове Дурасове. Його ж син Петро Федорович Дурасов (1835–1894)¹³² одружився з Варварою Павлівною Кротковою¹³³, спадкоємицею маєтку в с. Шигони (нині територія Сизранського району Самарської області РФ).

**Закладна будівельна плита Франческо ді Фісскі 1467 р.,
встановлена під час правління консула Кафи Калокію Гвізольфі
та масаріїв Джованні Ренсо ді Кабелла й Джентілле ді Камілла**

9 липня 2019 р. в соцмережі LiveJournal з’явилося повідомлення Володимира Бариніна з м. Самара зі світлиною “загадкової” плити, знайденої саме в тому с. Шигони, про яке ми говорили у попередньому абзаці. Світлину супроводжував такий текст: *“Їздив на вихідні до Шигон – село на річці Усі Самарської області. Там копали траншею посеред площі – знайшли такий дивний камінчик. За підсумком залишилася лише одна світлина, бо артефакт заховав у свою комору місцевий священнослужитель. Хто може підказати: що таке? Напис, схоже, латинський, та й герби більше схожі на західні за виконанням. Але де Шигони, де західні країни? Тому виникають закономірні питання”.* Самарські та сизранські краєзнавці губилися у здогадах і будували найфантастичніші припущення щодо походження загадкового каменю¹³⁴.

При першому погляді на першу оприлюднену світлину цього “дивного камінчика” (Мал. 40), фізичним розміром у 600 на 450 пікселів, зроблену телефоном десь 2016 р., у нас не виникло жодного сумніву, що на ній зображено великий фрагмент генуезької закладної будівельної плити XV ст., та що вона, безперечно, походить із кримської Кафи. Як вона могла потрапити в таку віддалену від Криму місцевість, мабуть вже зрозуміло з розлогого вступного екскурсу.

¹³² *Сборникъ биографій Кавалергардовъ*, т. 4: 1826–1908, сост. под ред. С. Панчулидзева, Санкт-Петербургъ, 1908, с. 200–201.

¹³³ Про родину поміщиків Кроткових див.: В. А. Соллогуб, *Повести. Воспоминания*, Ленинград (Художественная литература), 1988, с. 404–408.

¹³⁴ <https://web.archive.org/web/20200804145014/https://wwold.livejournal.com/569953.html>

Мал. 40. Плита знайдена в с. Шигони Сизранського р-ну Самарської обл. РФ. Світлина близько 2016 р.

Одразу вдалося прочитати особисте ім'я Франческо ді Фієскі (*Francisco de Flischo*), який десятки років мешкав у Кафі в другій половині XV ст.¹³⁵, а також консула Кафи Калокіо¹³⁶ Гвізольфі (*Kaloki* або *Kaloci Guisolfi* або *de Guisulfis*), чий консулат припадав, майже виключно, на 1467 р.¹³⁷ Істотну

¹³⁵ А. В. Джанов, «Закладная строительная...», с. 225.

¹³⁶ Існує декілька варіантів транслітерації особистого імені цього історичного персонажа. Мікеле Джузеппе Канале вважав, що ця форма імені є різновидом імені ранньохристиянського святого, солдата з Брешії – *San Calocero*, місцем упокоєння якого стала лігурійська Альбенга. Амедео Вінья схилився до того, щоб довіряти письмовим документам 1460-х рр., де його повне ім'я було зафіксовано у формі *Calocio Ghizolfi*, тобто Калочо Гізольфі. Див.: *Codice diplomatico...*, т. II, parte II., р. 777. Бухгалтерські книги Кафи фіксують латинізовану форму – *Callocius de Guisulfis*. Наш напис, де використана грецька каппа, дає підстави думати, що насправді його ім'я треба вимовляти як Калокіо або Калокі. Російські дослідники ім'я *Calocius Guisulfus* (*Calochius de Guisulfis*), яке зустрічається на двох написах 1467 р. з Кафи, чомусь транскрибують як Калощо Гізольфі. Див. Д. В. Вальков, *Op. cit.*, с. 244, 249. Зустрічається ще один варіант транскрипції цього імені у формі Калоджеро. Мабуть, ця іменна форма походить від популярного на Сицилії та у Калабрії святого – *San Calogero*? Див.: Е. А. Яровая, *Геральдика генуэзского Крыма*, с. 88; С. Г. Бочаров, А. Ф. Кочкина, «Новая находка закладной плиты 1367 г. консула Каффы Калоджеро Гризольфи в Самарской области», *Византийский «круг земель». Orbis terrarum Byzantinus... тез. докл. XXIII-й Всероссийской научной сессии византинистов РФ. Судак, 24–30 октября 2022 г.*, Симферополь, 2022, с. 16–19.

¹³⁷ *Callocius de Guisulfis* 11.01.1467–11.01.1468. Див.: «*Massaria Caffae 1466–1468*», 1250, f 219r, f 224r, *Archivio di Stato di Genova, San Giorgio*, Sala 34, 590, 1250.

допомогу в цьому надали ще дві будівельні плити 1467 р. з ім'ям консула Гвізолфі, що наразі зберігаються у Феодосійському музеї старожитностей. Плита виявилася обламана – відсутня приблизно 1/3 частина. Втрачений текст напису ми відновили спільними зусиллями з латиністом та джерелознавцем Романом Хаутала (університет Оулу, Фінляндія). Про це було відразу повідомлено авторові первинної інформації про артефакт, у коментарях під сповіщенням про знахідку. Нашу попередню транскрипцію та переклад з усіма недоліками було скопійовано та розтиражовано десятками ЗМІ, переважно без посилання на авторство.

Дуже швидко з'ясувалося, що плиту було знайдено на подвір'ї “Дитячого епархіального освітнього центру” (Недільної школи) с. Шигони під час риття траншеї ще десь 2016 р. Благодійний церков Шигонського округу протоієрей Миколай Кибалюк, прийнявши її за давню надгробну плиту, сховав її від чужих очей у сараї школи. Тільки те, що її світлина випадково збереглася в телефоні одного з робітників, які копали траншею, врятувало генуезьку меморіальну плиту від забуття вже втретє чи вчетверте.

Після того як соцмережі сповістили про справжнє походження пам'ятки, в самарській та сизранській пресі розпочався справжній ажіотаж. Усі, кому не лінки, обговорювали ситуацію і подальшу долю плити. Нарешті 30 липня Управління державної охорони об'єктів культурної спадщини Самарської області відрядило до протоієрея Кибалюка делегацію на чолі з професором Самарського університету Е. Дубманом, яка оглянула знахідку.

22 серпня 2019 р. плиту було урочисто перевезено до Самарського краєзнавчого музею ім. П. В. Алабіна та відмито від бруду. У ході дискусії в соцмережах висловлювалися побажання передати знахідку за місцем початкового місцезнаходження – в місто Феодосію. Але ці пропозиції не мали наслідків.

Однак, пам'ятка лігурійської культурної спадщини була вилучена з кофори шигонського священника, а в нашому розпорядженні опинилося кілька світлин із мережі Інтернет, за якими можна судити про знахідку (Мал. 41).

За час, що минув з моменту насправді сенсаційного виявлення цієї епіграфічної пам'ятки, з'явилося декілька публікацій, що стосуються її атрибуції. Самарський дослідник з сумнівною репутацією І. Афонсенко у своєму короткому повідомленні 2020 р. дослівно відтворив нашу атрибуцію гербів та приписав собі авторство попередньої транскрипції, реконструкції та перекладу тексту, що, як вже було сказано вище, ми підготували спільно з Р. Хаутала¹³⁸. Текст її самарський геральдист запозичив з наших коментарів на сторінці LiveJournal, де автор блогу вперше поділився інформацією про дивну

¹³⁸ И. В. АФОНСЕНКО, ‘История появления на самарской земле и первоначальная атрибуция генуезской закладной плиты 1467 года из крымского города Каффа’, *Самарский край в истории России*, вып. 7, Самара, 2020, с. 217–218.

Мал. 41. Плита 1467 р. Франческо ді Фієскі з Кафи
в експозиції Самарського краєзнавчого музею. Світлина 2019 р.

для приволзьких степів знахідку¹³⁹. Ці коментарі датовані між 16.07.2019 та 20.07.2019. Про пряме запозичення електронного варіанту транскрипції добре свідчать характерні позначки (Unicode Character U+2022), які ми на-вмисно використали для відтворення розділових знаків між словами. Треба наголосити, що це була саме попередня реконструкція, яка згодом, із появою більш якісних світлин, була дещо переглянута.

Спираючись на той самий варіант транскрипції напису, кримський археолог С. Бочаров 2019 р. підготував анотацію до плити, яку було розміщено в експозиції Самарського обласного краєзнавчого музею. Нещодавно з'явилася і його більш розлога публікація артефакту у науковому виданні¹⁴⁰. Реконструкцію відсутньої частини тексту автор замінив своїм, нажалі хибним варіантом. Погодитися з ним неможливо, адже це відновлення містить численні граматичні помилки та неприйнятні неузгодження відмінків. Наприклад, *sub consulis Kalocio Guisulfi*. Прийменник *sub* вимагає використати після

¹³⁹ <https://web.archive.org/web/20200804145014/https://wwold.livejournal.com/569953.html>.

¹⁴⁰ С. Г. Бочаров, А. Ф. Кочкина, *Op. cit.*, с. 16–19. У титулі статті помилка у даті, адже плита авторами в тексті датується 1467 р., та родовому імені консула – Гризольфі, замість Гвізольфі.

нього іменник і т. д. в акузативі чи аблативі, наприклад *sub consule* (за консула, під час правління консула), однак тут наступне після *sub* слово відтворено чомусь у формі генетива. Варіант з аблативом теж хибний, тому що назва посади офіційної особи в текстах, принаймні латинських, стоїть завжди після особистого імені. Перед іменем може бути лише гонорифік, на кшталт *magnificus dominus*. До того ж подібний вираз – *sub consulis* ніколи не використовувався у генуезьких епіграфічних текстах Північного Причорномор'я. Крім того, автор помилково транскрибував слово, яке не можна знайти в жодному словнику латинської мови – *sustudio*. Його автор публікації перекладає як прислівник 'старанно'. Насправді, на світлинах добре видно, що на початку третього рядка наявне закінчення якогось попереднього слова –*su*, відділене крапкою від наступного *studioque* (= *et studio*). Також, "неіснуючою" є форма *fontam*, яку автор перекладає як 'фонтан'. Форма акузатива для *fons*, тобто 'фонтан', 'джерело' є *fontem*. Отже реконструкція і цього фрагмента неприйнятна. Також не можемо погодитися й з доповненнями закінчень слів *consuli(s)* та *Kaloci(o)*, адже подібні скорочення повинні б бути позначені особливими нарядковими знаками, а тут немає навіть натяку на жодні сліди від таких позначок. Відсутність позначок скорочень слів у лапідарних текстах цього періоду – вкрай рідкісне явище. До того ж подібні скорочення, які припустив автор, є в цілому нехарактерними для середньовічної писемної практики, принаймні генуезької. Мабуть, автор реконструкції хотів узгодити з граматикою хибно реконструйований ним у формі генетива іменника *consul*, але водночас чомусь поставив ім'я консула в аблатив, хоча в оригіналі воно стоїть у генетиві, як і реконструйована форма *consulis*. Незрозуміло також, із якої причини реконструйоване дієслово *construit* знаходиться у формі теперішнього часу, коли написи з меморіальними текстами потребують, найчастіше, якоїсь форми минулого часу, наприклад *construxit*. Мабуть автор хотів узгодити з іншим дієсловом *decoravit*, але знов помилвся. У реконструкції прізвища замовника плити теж має місце груба помилка: *de Flishco* замість вірного *de Flischo*. Зважаючи на все вищезазначене, таким же неприйнятним вважаємо і весь російський переклад латинського тексту.

— Нумулітовий вапняк (1,08 × 0,74 × 0,20 м), знайдено орієнтовно 2016 р. під час риття траншеї в с. Шигони, Сизранський район, Самарська область, РФ. Походить з м. Кафа (сучасне м. Феодосія, АР Крим). Вірогідно, після штурму Кафи російськими військами 1771 р. потрапила на територію Російської імперії у якості трофейного раритету, а згодом була загублена.

— Самарський обласний історико-краєзнавчий музей ім. П. В. Алабіна. СОИМК КП-30751. Поступила на зберігання 2019 р.

— *Афонасенко* (2020), с. 217–218; *Бочаров, Кочкина* (2022), с. 16–19.

— Відламана ліва більш ніж 1/3 частина плити. Край на місці відлому дуже рівний, тому припускаємо, що напис мабуть був зроблений від самого початку на двох зістикованих фрагментах каменю, або ж, що менш імовірно, вже поламану плиту ретельно обробили по краю. Поверхня постраждала від куль, тому деякі літери важко впізнати. Верхній лівий кут відламаний. Герб у верхньому лівому куті пошкоджено вивітрюванням, чи під дією вологи. Свіжі відколи по краях.

Транскрипція за світлинами:

+HANC·AQVAM·IN·VSVM·S[VVM·POPV]
LI·KAL[O]KI·GV[I]SVLFI·CON[SULIS·IVS]
SV·STVDIOQZ·HVCVSQZ[·CONSTRVC]
TAM·FRANCISCVS·DE·FL[ISCHO·PRO]
PRIO·QVA[D]RATO·LAPIDE·DECORAV[IT·M·CCCC·LXVII]

Розкриття скорочень:

+HANC·AQVAM·IN·VSVM·SVVM·POPV
LI·KALOKI·GVISVLFI·CONSULIS·IVS
SV·STVDIOQ(ue)·HVCVSQ(ue)·CONSTRVC
TAM·FRANCISCVS·DE·FLISCHO·PRO
PRIO·QVADRATO·LAPIDE·DECORAVIT·M·CCCC·LXVII

Переклад:

+Цю цистерну, задля свого використання, народів, до цього часу збудовану, за наказом та старанням Калокіо Гвізольфі, консула, Франческо ді Фієскі, особистою, співрозмірною плитою прикрасив, року 1467

Сенс напису дуже прозорий, але є нюанс, важливий для відновлення втраченої частини тексту. Слово *aqua*, в класичній латині має не тільки буквальні значення ‘вода’, ‘рідина’, але й ‘водогін’, ‘русло’, ‘водойма’ (не враховуючи образних значень). У середні віки до цих значень додалися і деякі інші значення, наприклад ‘джерело води’, ‘фонтан’, які закріпилися в сучасній італійській мові. Від того, що мав на увазі автор тексту, залежить реконструкція дієприкметника із закінченням на *-am* перед прислівником *hucusque*. Якщо мовиться про водогін, то можна б було реконструювати текст як *aquam... hucusque adductam* (вар.: *conductam*) – водогін... до цього місця доведений. Якщо йдеться про водорозбірний фонтан чи якусь водойму, то – *aquam... hucusque constructam* (вар.: *conditam, completam*) – цистерна... раніш збудована. Вірогідно, варто зупинитися на останньому варіанті, адже нам незрозуміло, як можна було б прикрасити плитою водогони, які в Кафі були лише

Мал. 42. Плита 1446 р. подести Балтазара Маруфо з Пері

керамічними та підземними. Звичайно ж, прикрасити плитою можна було лише якусь наземну споруду. Чому не фонтан? Тому, що фонтану у 1467 р. було присвячено іншу плиту, теж приватну, кафійського банкіра Гаспаре Джудіче, про яку дещо пізніше.

У нижній частині і по лівому краю простежуються дуже пошкоджені бортики, що обрамляли раніше всю плиту по периметру. Герби, ініціали та декоративні елементи виконані технікою вибірки поля. Вже на поверхні вибраного поля було зроблено напис тонкими врізаними смугами. Щільність літер у рядках нерівномірна. Шрифт напису т. з. гуманістичний, капітальний, в якому маюскульні літери відповідають кресленню античних епіграфічних зразків імперського періоду. Дуже характерне написання літери Q. Крім того, креслення літер A і M характерне для візантійської епіграфіки пізнішого періоду. Це видає знайомство різьбяра з відповідними зразками в Константинополі або, що більш ймовірно, у генуезькій Пері, де відомі три плити, датовані 1446 р., встановлені подестою Балтазаром Маруфо. У написі однієї з них (Мал. 42) також використано антикізований капітальний шрифт та розділові знаки між словами у вигляді крапки, а текст пронизаний античними алюзіями, починаючи з класичного грецького початкового вітання – *Ἀγαθῆ τύχη* (Доброї вдачі), яке було притаманно античній епіграфічній традиції¹⁴¹. Характерним саме для греко-візантійської традиції є і використання Каппи, яку ми зустрі-

¹⁴¹ L. T. BELGRANO, 'Prima serie di documenti riguardanti la colonia di Pera. Lapi di', *Atti della Società Ligure di Storia Patria*, vol. XIII, fasc. I, Appendice al volume (1877): 332, № 30, tav. XIX.

чаємо в написанні імені консула, Калокію Гвізольфі. Треба обов'язково додати, що грецька мова широко застосовувалась для монументальних написів і в інших генуезьких емпоріях на територіях, захоплених у Візантії (*Imperium Romania, Imperium Romanie, Imperium Romanorum*), наприклад, у володіннях (феодах) генуезького роду Гатилузі у Фокеї, Еносі та на островах Імброс, Самотракі, Фасос, іноді, паралельно з латиною¹⁴².

Біля лівого нижнього краю плити зберігся герб із трьома навкісними перев'язами та ініціалом у вигляді готичної мінускульної літери f. Напевно, такий самий ініціал знаходився ліворуч від щита, але не зберігся – від нього залишилися лише сліди. На цьому щиті, безумовно, зображено герб роду Фієскі, з якого походив винуватець появи цієї плити – Франческо ді Фієскі. Другий такий самий герб та ініціали були зображені в іншому, нижньому (обламаному) куті плити. Не може бути жодних сумнівів щодо того.

Угорі збереглися два герби, в лівому з яких упізнається герб генуезького роду Кабелла. У верхній частині поля клиноподібний пояс, а нижче два простих пояси. У більшості рукописних гербовників *Biblioteca Civica Berio* (Мал. 43) герб Кабелла відтворено зовсім у іншому варіанті. Раніше вважалося, що цей варіант герба Кабелла відомий лише за генуезькими лапідарними пам'ятками з Криму¹⁴³. Однак дуже подібний до нашого варіант гербу Кабелла (Мал. 44) знаходиться в рукописному гербовнику Джованні Андреа Муссо 1680 р.¹⁴⁴ Якщо абстрагуватися від “генуезької глави”, ми бачимо, що щит пересічений на два поля горизонтально. Нижнє поле пересічено горизонтально червленими та зеленими поясами. У верхньому – два проти зубчасті пояси в золоті та зелені. Легко помітити, що герб на плиті 1467 р. відрізняється від варіанту з гербовника 1680 р. присутністю лише одного проти зубчастого поясу. З цього роду походив Йоанн (Джованні) Ренцо (скорочення від Лоренцо чи Фьоренцо) ді Кабелла, який був консулом Кафи до 11 січня 1467 р., а з 12 січня обійняв посаду масарія (казначея) Кафи¹⁴⁵. Посаду консула він передав Калокію ді Гвізольфі. З боків від щита з гербом добре збереглися ініціали імені *IC (=Iohannes Cabella)*.

Герб консула Калокію Гвізольфі знаходиться праворуч (для глядача) від герба Кабелла, посередині плити¹⁴⁶. У золотому полі три проти зубчасті блакитні пояси. До консульської посади Калокію обіймав посаду масарія Кафи.

Правий щит ще одного масарія 1467 р. не зберігся, але можна впевнено на 100% стверджувати, що на ньому було зображено герб роду Камілла.

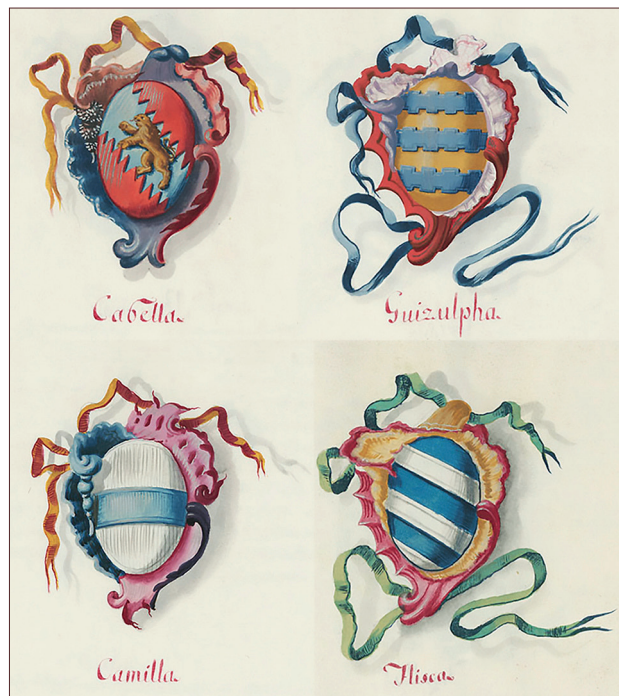
¹⁴² H. S. SAĞLAM, *Op. cit.*, p. 325–342.

¹⁴³ Е. А. ЯРОВАЯ, *Геральдика генуезского Крыма*, с. 95–96.

¹⁴⁴ *Biblioteca Civica Berio*, m.r.C.f.2.22, tav. 13, № 321.

¹⁴⁵ Тут і далі відомості про посадовців 1466–1468 рр. надані за ‘Massaria Caffè 1466–1468, f 218r–224r’, *Archivio di Stato di Genova, San Giorgio*, Sala 34, 590, 1250.

¹⁴⁶ А. SCORZA, *Op. cit.*, p. 128–130, № 389.

Мал. 43. Родові герби персон дотичних до плити 1467 р. Франческо ді Фієскі з Кафи з гербовника *Liber nobilitatis serenissimae reipublicae Genuensis* 1757 р. з *Biblioteca Civica Berio* (м. Генуя)

Мал. 44. Герб Кабелла з гербовника *Giovanni Andrea Musso* 1680 р. з *Biblioteca Civica Berio di Genova* (м. Генуя)

Мал. 45. Плита 1467 р. Франческо ді Фієскі з Кафи. Реконструкція

У срібному полі золотий або блакитний горизонтальний перев'яз. Посаду другого масарія в 1467 р. обіймав Джентілле де Камілла. Зберігся один ініціал G, який розкривається як його ім'я Джентілле. У лівому (для глядача) верхньому кутку плити є декоративний елемент у вигляді дуже стилізованого пальмового листка. Такий самий елемент, напевне, симетрично був і в іншому куті (Мал. 45).

У цілому плита є рядовою пам'яткою генуезької колоніальної епіграфіки. Як ми вже говорили раніше, у Феодосії в різні роки було знайдено ще дві плити, датовані 1467 р. з іменем консула Калокіо ді Гвізольфі. У цих трьох написах 1467 р. з Кафи йдеться про якесь будівництво, пов'язане з джерелом питної води, – фонтан чи цистерну.

Закладна будівельна плита Гаспаре Джудіче 1467 р., встановлена під час правління консула Кафи, – Калокіо Гвізольфі.

— Мармур сіро-блакитного кольору (0,37 (висота) × 1,16 (довжина) × 0,15 (товщина) м). Знайдена до 1861 р. у кладці османського бастиону, який розташовано навкруги північної наріжної башти Кафи (т. з. башти Константина).

— Феодосійський музеї старожитностей (м. Феодосія, АР Крим). КП–2160 / 27а; інв. № Л-102 о.ф. “А” № 27 / 12.

— *Юрґевич* (ЗООИД т. V, 1863), с. 164–165, № IX; *Catalogo della Mostra* (ASLSP, vol. XLVI, 1917), р. CXXIII, № 42; *Skrzinska* (ASLSP, vol. LVI, 1928), р. 67–68, № 17; *Вальков* (2015), с. 247–250, № 43.

— Плита розбита на дві частини – орієнтовно 2/3 та 1/3 частини плити. Відсутні закінчення 1, 2, 3 (за винятком двох останніх літер), верхня частина закінчення 4 рядка та середина 6 рядка напису. Значно пошкоджено початок першого рядка. По краях численні сколи.

Транскрипція:

+HUNC:F[O]NTEM·ET·MURUM·A·[P]
 ROXIMA·TURRI·AD·MARE·USQ3[·CE]
 DENTEM·GASPAR:IUDEX·M[OTU·PR]OP
 RIO·ORNARI:FABRICARIQ3·CURAVIT:
 TEMPORE·CONSULATUS:M:D:CALOCI·
 DE·GUIZULFIS:M°CCCC°[L]XVII·DIE·P^a·SEPTEBRIS

Розкриття скорочень:

+HUNC:FONTEM·ET·MURUM·A·P
 ROXIMA·TURRI·AD·MARE·USQ(ue)·CE
 DENTEM·GASPAR:IUDEX·MOTU·PROP
 RIO·ORNARI:FABRICARIQ(ue)·CURAVIT:
 TEMPORE·CONSULATUS:M(agnifici):D(omin):CALOCI·
 DE·GUIZULFIS·M(ilessim)°CCCC(centessim)°LXVII·DIE·P(rim)^a
 SEPTE(m)BRIS

Переклад:

+Цей фонтан та стіну, від сусідньої башти до моря безперервно простягнута, Гаспаро Джудіче, з особистого почину, переймався прикрасити та спорудити, за часів консулату величного пана Калокіо ді Гвізольфі. Року 1467, дня першого вересня.

Завдяки архівним (Мал. 46) та сучасним (Мал. 47) світлинам вдалося поточнити читання тексту цього дуже цікавого напису. Шість рядків напису розміщено між двома родинними гербами замовника. Спочатку були вирізьблені герби методом пониження поля навкруг щитів з гербами. Потім – літери напису, теж методом пониження поля. Завдяки цьому рядки були відокремлені горизонтальними розділовими смугами. В цілому техніка різьблення саме літер не притаманна латинським епіграфічним пам'яткам Кафи. Хоча, вона широко використовувалась в епіграфіці князівства Феодоро та в Монкастро (Аккерман, Білгород на Дністрі), де теж присутня така ж відносно складна техніка виготовлення написів на мармурі, але ці аналогії мабуть недоречні. Напис виконано лапідарним маюскулом, граціозними витягнутими літерами.

Почнемо розбір лакун напису. Перша знаходиться на початку першого ж рядка. На світлинці плити 1913 р. Людовіка Коллі та 1925 р. Олени Скржинської текст напису можна роздивитись краще, ніж зараз на оригіналі, – для артефакту час не минув без втрат (Мал. 48). Необхідно було лише дещо змістити на ілюстраціях два фрагменти плити ближче одне до одного по горизонталі. Добре видно після початкового знака хреста слово *hunc*, хоча

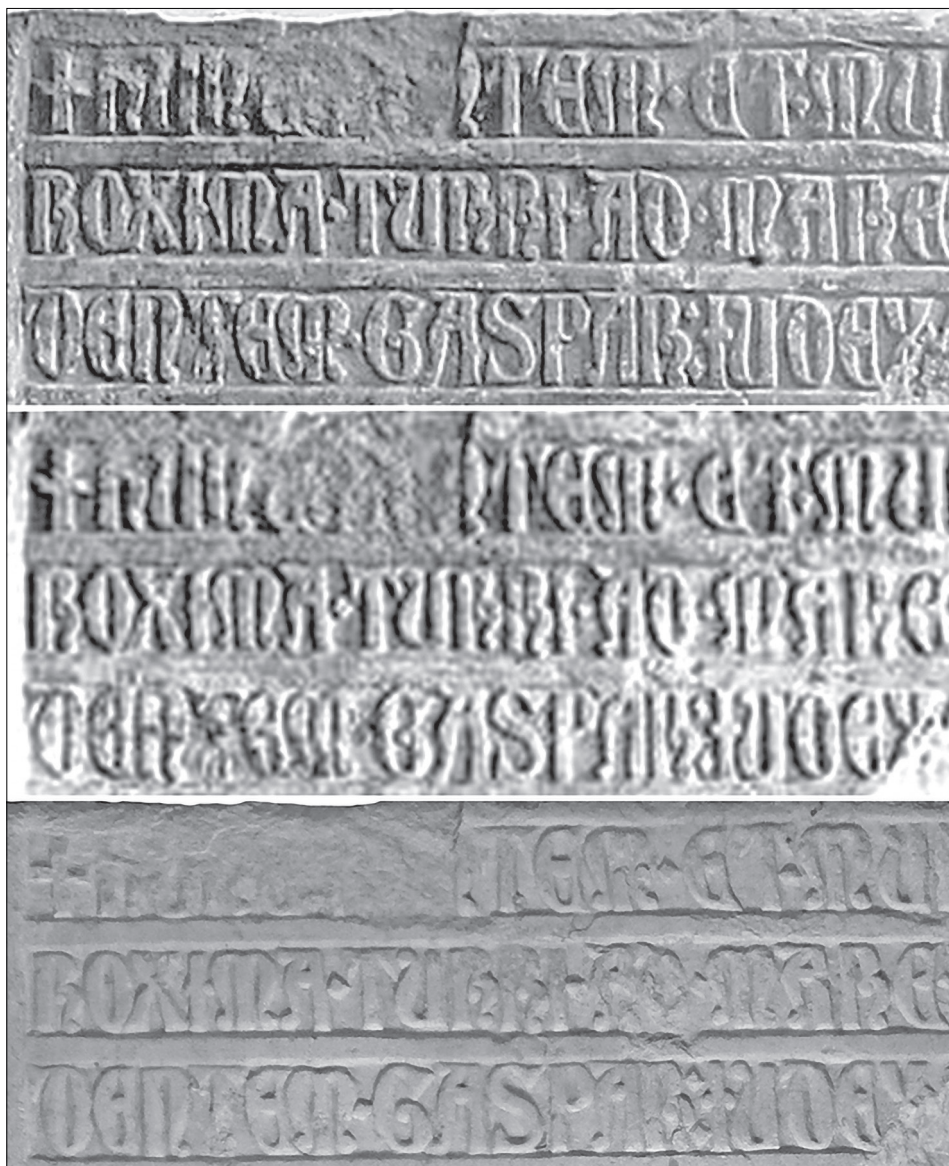

Мал. 46. Плита 1467 р. Гаспаре Джудиче з Кафи. Архівні світлини 1913 р. Л. Колли з архіву *SLSP* (м. Генуя), 1925 р. О. Скржинської з архіву *ИИМК* (м. Санкт-Петербург)

Мал. 47. Плита 1467 р. Гаспаре Джудиче з Кафи. Сучасна світлина

остання літера і на той час добре збереглася тільки в нижній частині. Після розділового знака у нижній позиції (мабуть він був подвійним, вертикальним) добре простежуються нижні частини двох вертикальних елементів літери, а після цього округлений нижній зовнішній край наступної. Після цього добре збереглося закінчення слова *-ntem* з розділовим знаком після нього. Попередні дослідники відновлювали все слово як *pontem*. Дійсно, для такого закінчення

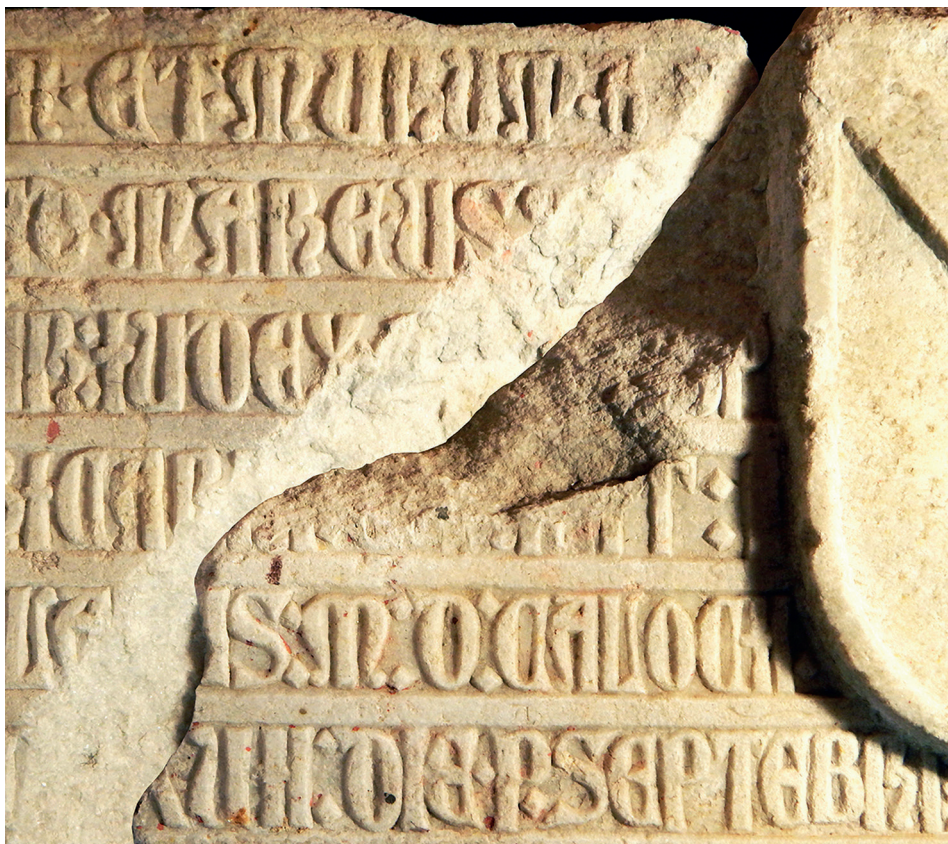
Мал. 48. Початковий фрагмент напису на плиті 1467 р. Гаспаре Джудиче з Кафи. Світлини 1913, 1925, 2023 рр.

Мал. 49. Закінчення перших трьох рядків напису на плиті 1467 р.
Гаспаре Джудиче з Кафи. Світлина 1913 р.

у латинській мові не дуже багато варіантів, але альтернатива все ж є. Найвним на архівних світлинах залишкам літер цілком відповідає слово *fons*, а в необхідному відмінку – *fontem*. У нашому випадку, текст першого рядка та початку другого цього напису – *hunc fontem et murum a proxima turri*, дуже нагадує лексику іншого напису часів правління консула Кафи, Калокі Гвізольфі – *et proximi fontis ornatus et muri huius fabrica*. Разом ці тексти, які походять з різних плит, але датовані одним роком, являють собою цікаву пару. Наприкінці першого рядка, якщо уважно придивитись на світлину 1913 р., лакуна зникає (Мал. 49). Там видно тільки прийменник *a* (=ab), а далі через розділовий знак верхню частину літери *P*, яка розпочинає прикметник *proxima*, продовження якого ми повністю знаходимо на початку другого рядка.

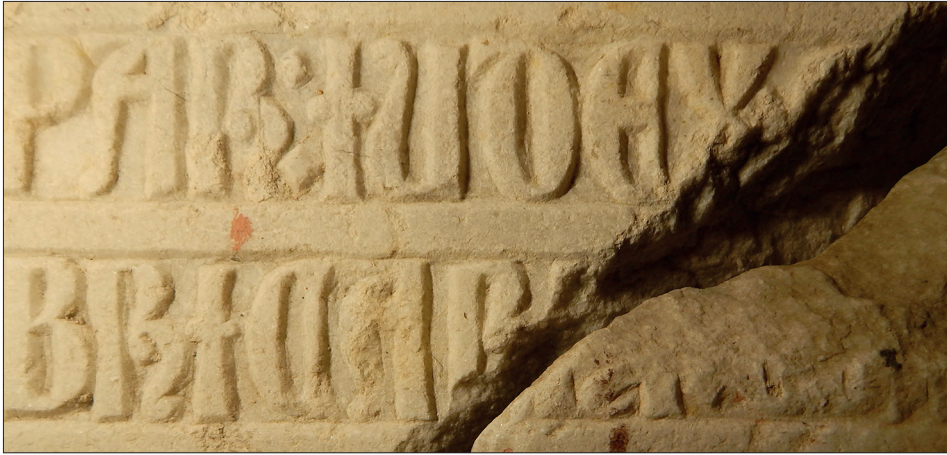
Перед лакуною наприкінці другого рядка добре видно перші дві літери прийменника *usque* та верхню частину літери *q*, у вигляді дзеркально відображеної маюскульної літери *p*. За світлиною 1913 р., після літери *q* добре видно верхню частину наступного знака, що безпосередньо примикає до її верхньої частини. Поза сумнівом, це є залишки поширеного скорочення частки *que*, яка нагадує сучасну арабську цифру 3 або ж кириличну літеру З. Після *usque*

Мал. 50. Фрагмент правої частини напису на плиті 1467 р.
Гаспаре Джудиче з Кафи. Сучасна світлина

та розділового знака після нього йде слово, яке закінчується на початку наступного третього рядка буквосполученням *–dentem*. Варіантів, які б відповідали контексту, небагато, наприклад, дієприкметники *vedentem* або *cedentem*. Варіант, запропонований В. Юргевичем, – *a proxima turri ad mare usque ad occi|dentem* не прийнятний з тієї причини, що навіть, якщо кінцеву частку *que* прийменника *usque* скоротити, інші літери та розділові знаки наприкінці рядка – *usqz.ad.occ* не вмістилися б у поле напису. Через брак місця неможливий навіть ще більш скорочений варіант, тобто *usqz.occ|dentem*. Реконструкція ж лакуни у вигляді *usqz.ve* або *usqz.ce* є цілком прийнятною з лінійних параметрів і, звичайно, сенсу тексту (Мал. 50).

На початку лакуни наприкінці третього рядка, після родового імені замовника плити та розділового знака (*·Gaspar:Iudex·*), простежується округлений верхній край першої літери наступного слова. Кінець лакуни, без сумніву, займали три літери *pro*, тому що на початку наступного знаходяться

Мал. 51. Фрагмент закінчення 3-го та 4-го рядка напису на плиті 1467 р.
Гаспаре Джудиче з Кафи. Сучасна світлина

чотири останні літери дуже впізнаваного прислівника *proprio*. Скорочення буквосполучення *pro* були дуже поширені і у письмовій традиції, й у епіграфіці, але в цьому написі саме скорочень дуже мало. Скорочення такого ж префіксу, наприклад у слові *proxima*, не застосовані. Не слід його очікувати і в цьому місці. У відрізок, який залишився після родового імені та *proprio*, помістилося б не більше 3, максимум 4 літер, тому відновлення у вигляді *sumptu proprio* (своім коштом), а тим більш *ere sumptu proprio* (за рахунок своїх коштів) не є прийнятними. Мабуть, доречнішим у цьому місці буде вираз *motu proprio* (з власної ініціативи), що відповідає і лінійним параметрам і наявним залишкам першої літери.

Для реконструкції великої лакуни наприкінці четвертого рядка стануть у нагоді сучасні світлини артефакту (Мал. 51). Всі дослідники були праві, що після дієслова *fabricavi* знаходилася нероздільна з ним частка *que*. Як і в попередньому випадку вона була скорочена до однієї літери з невід'ємним кінцевим знаком суспензії у вигляді арабської цифри 3 чи кириличної літери З, нижній кінець якої пересікав вертикальний елемент літери Q. Добре зберігся нижній кінцевий завиток перед вертикальною рисою літери Q. За нею добре видно розділовий знак у нижній позиції. Після розділового знака видно нижню частину готичної літери C або E. Далі – округлена нижня частина наступної літери, яка більш схожа на залишки U або V. Далі – вертикальна риска та наступна з нахилом вниз від неї. Потім простежується округлий нижній кінцевий елемент літери з вертикальною рисою після неї. Потім не дуже ясний силует наступної літери, після якого слідує чітке закінчення слова *-it*, адже після нього збереглися дві розділові крапки, одна над одною. Літера I збереглася не дуже добре, але її можна ідентифікувати за краплеподібним потов-

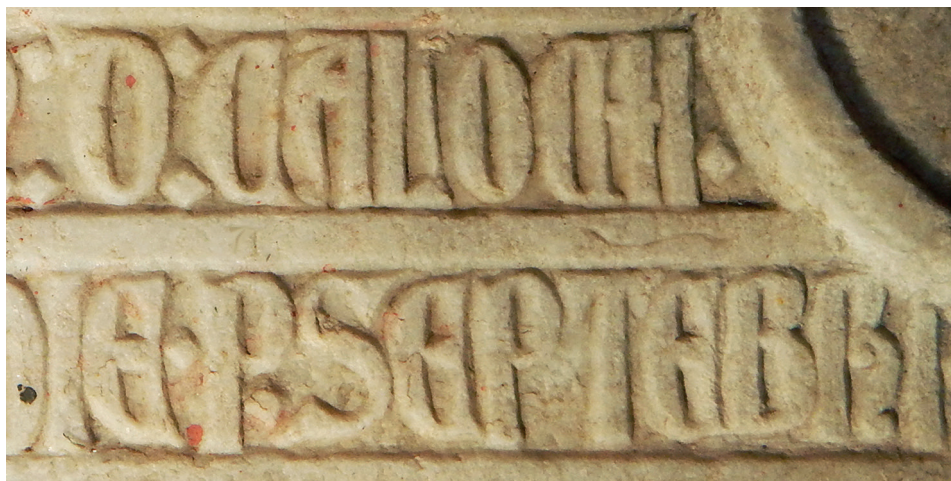
щенням у середині висоти літери, які можна спостерігати і в інших добре збережених частинах тексту напису. Тобто у слові, яке найвірогідніше має бути якимось дієсловом у формі минулого часу, було 7 літер із закінченням на *-it*. Варіант відновлення, запропонований раніше дослідниками, у вигляді *fecit*, вимогам оригіналу не відповідає, адже є занадто коротким. Варіант із нескороченою часткою *que* та дієсловом *fecit* після неї також неприйнятний, адже він довший на одну літеру. До того ж розділовий знак на початку не дає можливості на відновлення з нескороченою часткою *que*. Єдина, на наш погляд, можлива форма реконструкції цього дуже пошкодженого слова – *curavit*, яка відповідає всім збереженим у цьому місці елементам літер.

Архівні світлини знімають всі труднощі при читанні наступного п'ятого рядка, а відсутні знаки у цифровій позначці року у шостій завжди було легко відновити, тому що термін виконання обов'язків консула Кафи правління Калокіо Гвізольфі добре відомий, це – 1467 р. (11.01.1467–11.01.1468).

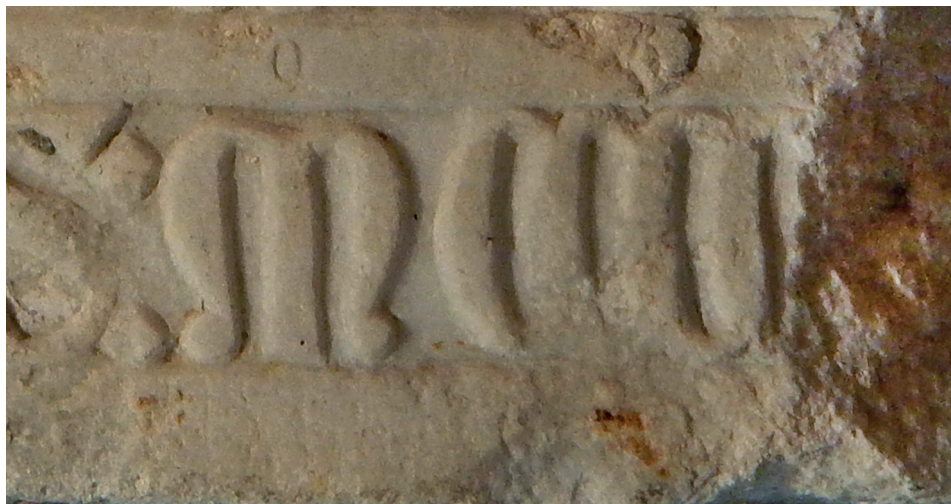
Як вже ми показали, у тексті регулярно були використані розділові крапки, у вигляді квадрата поставленого на кут, по одній та по дві. Скорочень у тексті небагато. Два з них сигельні, тобто слова скорочені до початкової літери, але ці слова дуже впізнавані за діловим формуляром. Виносна літера *a* у скороченому слові *prima* розміщена на верхній міжрядковій розділовій смузі (Мал. 52). Єдине рядкове скорочення літери *m* у слові *septembris* позначено надрядковим знаком скорочення, у вигляді хвилястої лінії, який теж розміщено на верхній міжрядковій смузі. Таким же чином традиційно, посередині, розміщена остання літера у цифрових позначеннях тисяч та сотень у даті (Мал. 53). Судячи з параметрів літер у словах *usque* та *fabricarique* було використано традиційне для цього часу скорочення кінцевої частки *que*, яке нагадує арабську цифру 3 після *q*. Нижня частина знака скорочення з нахилом пересікала нижню частину літери і закінчувалася завитком.

Сенс напису тепер дуже прозорий. Мовиться в ньому про те, що кафійський банкір¹⁴⁷ Гаспаре Джудіче, який багато років до того співпрацював із казначейством Кафи, 1467 р. за власним бажанням, а не за відповідну плату, як то зазвичай було, опікувався будівництвом та прикрасами фонтану і якогось фортечного муру. Враховуючи те, що йдеться про ділянку оборонної лінії Кафи десь біля морського узбережжя, можна зробити висновок, що це будівництво велось

¹⁴⁷ Ім'я Гаспаре Джудіче регулярно зустрічається у бухгалтерських книгах масарії Кафи із вказівкою на професійну діяльність – “банкір”, принаймні, з 1461 р. Див.: I. A. KHALKOV, *Op. cit.*, p. 348, note 1821, p. 361, note 1958. Однак і раніше його рахунки теж присутні у книгах масарії, але без цієї помітки. У книзі 1459–1460 рр. він виконував перекази крупних сум від масарії Кафи на ім'я Могутньої офіції святого Георгія в Генуї, що говорить про діяльність дуже схожу з функціями банкіра. Див.: ‘Massaria Caffè 1459–1460’, f98v, 100r, 107v, 108r, 109r, *Archivio di Stato di Genova, San Giorgio, Sala 34, 590, 1241*. Подібні функції у діловому житті адміністрації Кафи він виконував і раніше. Див.: ‘Massaria Caffè 1458–1459’, f90r, 91r, 97v, *Archivio di Stato di Genova, San Giorgio, Sala 34, 590, 1240*.

Мал. 52. Фрагмент закінчення 5-го та 6-го рядків напису на плиті 1467 р.
Гаспаре Джудиче з Кафи. Сучасна світлина

Мал. 53. Фрагмент цифрової позначки року у 6-му рядку напису на плиті 1467 р.
Гаспаре Джудиче з Кафи. Сучасна світлина

десь у районі північної наріжної башти фортеці Кафи – так званої башти Св. Константина. На цю користь свідчить і місце знахідки самої плити – у кладці потужного артилерійського бастиону, який виник навкруги цієї башти десь у XVI ст.

Закладна будівельна плита консула Кафи, Калокіо Гвізольфі 1467 р.

Мал. 54. Плита 1467 р. консула Калокіо Гвізольфі з Кафи

— Нумулітовий вапняк білого кольору (0,70 (висота) × 1,44 (довжина) × 0,15 (товщина) м). Знайдена 1890 р. у перекритті вікна османського бастіону, який розташовано навколо північної наріжної башти Кафи (т. з. башти Константина).

— Феодосійський музеї старожитностей (м. Феодосія, АР Крим). Два фрагменти: КП–2160 / 32; інв. № Л-107 о. ф. “А” № 27 / 17 та КП–2160 / 33а; інв. № Л-107 о. ф. “А” № 27 / 18.

— *Ретовский* (ИТУАК, №. 13, 1891), с. 75–76; *Skrzinska* (ASLSP, vol. LVI, 1928), р. 65–66, № 16; *Вальков* (2015), с. 243–247, № 42.

— Плита спочатку була розбита на дві частини – орієнтовно 1/3 та 2/3 частини плити, що підтверджується ілюстрацією в публікації О. Ретовського. Зараз менший фрагмент розбитий на дві частини, а більший – на три. Поверхня вивітрена, особливо у верхній частині та з нижнього краю. Численні відшарування поверхні фрагментами у зоні напису. По краях численні відколи. 2016 р. п'ять фрагментів були змонтовані єдиним блоком з використанням цементу й виставлені у лапідарному дворику музею просто неба.

Транскрипція:

+QVANTVM·KALOCIVS·CVI[SVLF]VS[·C]ONSVL·VRBE[M·C]AFFE[·S]OLERTI·
CVRA·DECORAVIT·ET·TVTAM[·R]EDDIDI[T·]ET·PROXIMI[·]FONT[·]S ORNATVS·
ET·MVRI·HVIVS·FABRICA·CETE[RAQ]·EIV[S·]ET·DIQNA·ET·LABORIOSA·
OPERA·ETERNIS·LAVDIBVS·[P]OSTERIS·NOS[T]RIS·TESTA[B]VNTVR
[MCCCCLXVII]

Переклад:

+Оскільки Калокіо Гвізольфі, консул, своїм піклуванням дбайливим прикрасив та знов убезпечив місто Кафу, краса сусіднього фонтану й споруда цього муру, а також інші його й достойні й многотрудні діяння засвідчать нашим наступникам про вічну славу.

До бездоганної транскрипції та реконструкції, зробленої ще Отто Ретовським, додати щось нове навряд чи вже вдасться. Зробимо лише одну ремарку. У слові *fontis* між кінцевими приголосними T та S зовсім немає місця для голосної I, якщо б вона була виконана у звичайній манері. Мабуть різьбяр виконав її маленькою під горизонтальною рисою попередньої T, але це зовсім не характерно для манери цього майстра. Наявне скорочення у написі лише одне – частка *que* після прикметника *cetera*.

Як і на плиті 1467 р. Франческо ді Фієскі для напису було використано антикізований капітальний шрифт. Частина літер (A, M, B) виконана у “візантійській” манері. Все це вказує на те, що обидві плити були виготовлені одним і тим самим майстром. Окрім цих двох, з-під різця того ж майстра вийшла мармурова плита 1468 р. наступного консула Кафи – Джентіле ді Камілла¹⁴⁸.

Оформлення плити консула Калокіо Гвізольфі відрізняється від плити Франческо ді Фієскі тим, що герби та ініціали у верхній частині плити зроблено антирельєфом (вибіркою фону) від поверхні, на якій були вирізьблені літери.

Над написом зображено три герби. По центру знаходиться герб роду Гвізольфі. Праворуч від нього – Кабелла. Ліворуч – Камілла. По боках від щитів ініціали консула та масаріїв з крапками по боках від літер: ·I· ·C· – *Iohannes de Cabella*, ·K· ·G· – *Kalocius Guisulfis*, ·G· ·C· – *Gentillis de Camilla*.

Отже, 1467 р. було встановлено три плити. Одна від імені консула Кафи і ще дві від цивільних осіб, що активно співпрацювали з генуезькою адміністрацією міста. На це вказує частота, із якою вони зустрічаються у бухгалтерських книгах масарії Кафи. Не дивно, що вони добровільно поклали на себе обов’язки нагляду за веденням громадських робіт з удосконалення та ремонту міської оборонної системи та будівництва, пов’язаного з водо-забезпеченням. Тексти всіх трьох плит згадують або воду, або фонтан. Тільки дві з них згадують якийсь оборонний мур поблизу морського узбережжя. На місце розташування цих споруд опосередковано вказує місце знахідки двох плит – у кладці укріплення османського часу навкруг т. з. башти Св. Константа у крайній північній точці оборонної системи Кафи (Мал. 55). Під час його будівництва частково була розібрана куртина, спрямована від цієї башти на південний захід, у бік воріт Хачатура. Слід враховувати, що фортечні мури

¹⁴⁸ В. Н. Юргевичь, ‘Генуезькі надписи...’, с. 165, № XI; Е. SKRZINSKA, ‘Inscriptions Latines...’, р. 69, № 18; Д. В. Вальков, *Op. cit.*, с. 250–254, № 44.

Мал. 55. Ділянка північного кута зовнішньої стіни Кафи. План 1780-х рр.
1 – Башта Псевдо-Константина генуезького часу. 2 – Периметр османського бастиону. 3 – Ворота Хачатура генуезького часу

Кафи були подвійними. Перед основною стіною йшла ще одна стіна. Її бойовий хід знаходився дещо нижче рівня бойового ходу основної стіни, але фізична її висота була не меншою, адже перед нею був розташований глибокий рів. Про який з цих мурів йдеться у написах, не відомо. Судячи по текстах, дві споруди, фортечний мур та фонтан, знаходилися дуже близько один до одного, навіть можна припустити, що фонтан примикав до стіни, тому в написах вони згадуються одночасно. Не слід виключати можливість того, що поряд з фонтаном була розташована підземна цистерна, яка наповнювалась надлишком води з того ж фонтану. Подібну систему збору води з т. з. Георгіївського фонтану у велику підземну цистерну описував 1799 р. П. Сумароков¹⁴⁹. У такому разі можна задовільно пояснити використання слова *aqua* на плиті Франческо Фієскі. Таким чином, нам вдається пов'язати між собою три епіграфічні пам'ятки, які знайдені не *in situ*.

¹⁴⁹ П. Сумароковъ, *Путешествіе по всему Крыму и Бессарабіи въ 1799 году*, Москва, 1800, с. 63.

ПЛИТА ЗАКЛАДНАЯ ГЕНУЭЗСКАЯ

Закладные плиты со строительной надписью были характерны для государств Южной Европы эпохи зрелого средневековья, украшались геральдическими символами. На плитах указывалась причина установки плиты, отмечалась дата и имя должностного лица, в период управления которого происходило действие, или имя донатора, профинансировавшего строительство или реконструкцию какого-либо сооружения (каменной стены, башни, храма, цистерны, фонтана, моста) а также размещались родовые гербы официалов и донаторов.

Такие плиты получили широкое распространение в Северном Причерноморье, особенно в Крыму, куда эта западноевропейская традиция была перенесена выходцами из Генуэзской и Венецианской республик в XIV-XV вв. при создании ими торговых городов и поселений на землях Золотой Орды.

На лицевой стороне плиты, найденной в с. Шигоны, находятся три герба. Первый слева – герб генуэзской ветви северороссийского нобильского рода Гизольфи, второй слева – герб генуэзского рода Кабелла, вышедшего из ремесленной среды, а третий – в нижнем правом углу – герб одного из четырех самых титулованных нобильских родов Генуи – Фьески. Надпись на латинском языке в пять строк выполнена готическим шрифтом.

Этот водопровод (шту ворд) для общественных нужд (общественного помывочника) при консуле Калоджеро (Калоццо) Гизольфи построил усердно (зоботливо) (говорит) до этого фонтана (источника) Франческо де Фьески на собственные средства (из расхода своих (собственных) средств), квадратной плитой украсил (в год) MCCCCLXVII (1467)

Плита сделана в городе Каффа (совр. Феодосия, Крым), центре генуэзских владений в Северном Причерноморье. Относится к периоду консульства Калоджеро (Калоццо) Гизольфи (1466-1467 гг.).

Как правило, на закладных плитах по обе стороны от герба консула Каффы ставились гербы двух казначеев (массаров). В период правления Калоджеро Гизольфи массарими Каффы были Джовани Ренци (Лоренцо) ди Кабелла и Джентиле Камилла. Традиционное место на плите занимает фамильный герб Джовани Ренци ди Кабелла. Погочю предположить, что слева от центрального консульского герба на утраченной части плиты находился герб Джентиле Камилла.

Несмотря на утрату части плиты, на которой было нанесена дата события, датировку ее можно установить достаточно точно как по сроку консульства Калоджеро Гизольфи, так и по датам на двух других сохранившихся плитах этого периода - 1467 г.

Атрибуция плиты и реконструкция текста выполнены С.Г. Бочаровым, к.и.н., Институтом археологии им. А.Н. Давыдова

+ H[A] NC · A Q V A M · I N · V S V M · S [V B · C O N S U]
L I (S) · K A L [O] C I (O) · G V I S V L F I · C O N [S T R U I T]
S V S T V D I O (Q V E) · H V C V S (Q [V E] · H U N C · F O N]
T A M · F R A N C I S C V S · D [E] · F L [I S H C O · P R O]
P R I O · Q V A D R A T O · L A P I D E · D E C O R A V I I T · M C C C C L X V I I

Песчаник. 108х74х20 см. Найдена в с. Шигоны Шигонского р-на Самарской области.
СОИМК КП-30751. Передана в СОИМК им. П.В. Алабина в 2019 г.

P.S. Вже після того, як стаття була зверстана, нам випадково вдалося натрапити на якісне зображення цікавого документа – анотації до закладної будівельної плити 1467 р. Франческо ді Фієскі з Самарського краєзнавчого музею 2019 р. Оригінал див.: <https://web.archive.org/web/20191021082133/> <https://samara.bezformata.com/listnews/prezentovali-fragment-kamennoj-pliti/78523612/>

На щастя нещодавно все ж знайшовся малий фрагмент донаторського напису 1390-х рр. Якобо Леардо з Судацької фортеці. Див.: <https://vk.com/@sudakfortress-donatorskaya-zakladnaya-plita-s-upominaniem-svmarii>